

Πολυτεχνείο Κρήτης
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

Ειδίκευση:

Ολοκληρωμένη προστασία, αποκατάσταση και ανάδειξη ιστορικών κτηρίων και συνόλων

Μεταπτυχιακή Διπλωματική εργασία

Φοιτήτρια: Δημητρίου Βασιλική - Θεοδώρα

Επιβλέπων: Ασλανίδης Κλήμης

**Μελέτη αποκατάστασης οθωμανικού λουτρού (Μετόχι Λουρδά Χαμάμ)
στις Μουρνιές Χανίων**

Τριμελής επιτροπή: Κλήμης Ασλανίδης, Νίκος Σκουτέλης, Σταύρος Μαμαλούκος

Χανιά, Μάρτιος 2021

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	2
Περίληψη.....	2
A. Εισαγωγή.....	3
A1. Αντικείμενο της έρευνας.....	3
A2. Αφορμή	3
A3. Σκοπιμότητα – Ερευνητικά ερωτήματα	3
A4. Μεθοδολογία.....	3
B. Τα Οθωμανικά λουτρά	4
Γ. Το λουτρό του μετοχιού Λουρδά Χαμάμ.....	8
Γ1. Η ευρύτερη περιοχή του μετοχιού	8
Γ2. Ιστορική τεκμηρίωση	11
Γ3. Περιγραφή μετοχιού και χαμάμ	12
Γ3.1 Οικοδομικές φάσεις χαμάμ	23
Γ4. Κατασκευή	25
Γ5. Μέθοδος γεωμετρικής αποτύπωσης	27
Δ. Πρόταση Συντήρησης και Αποκατάστασης	34
Δ1. Τεκμηρίωση προτάσεων για επανάχρηση οθωμανικών λουτρών με αναφορά σε ανάλογα παραδείγματα με προσωπική κριτική	34
Δ1α. Πέντε βραβευμένες αποκαταστάσεις οθωμανικών λουτρών.....	41
Δ1β. Επιλεγμένες προτάσεις αποκαταστάσεων αρχαιολογικών χώρων ως αναφορά για την παρούσα πρόταση	49
Δ2. Γενικές αρχές της επέμβασης και θεωρητική τους τεκμηρίωση	54
Δ2.α. Αξίες μνημείου	55
Δ3. Περιγραφή της επέμβασης	56
Δ4. Αναλυτική περιγραφή των εργασιών ανά δομικό στοιχείο	57
Δ5. Πρόταση με έμφαση στα υλικά της τοιχοποιίας	66
E. Συμπεράσματα	67
ΣΤ. Βιβλιογραφία.....	68
Z. Πίνακας Εικόνων.....	69
H. Σχέδια Αποτύπωσης και πρότασης.....	72

Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή της παρούσας διπλωματικής εργασίας κ. Κλήμη Ασλανίδη για την παρότρυνσή του να ασχοληθώ με αυτό το θέμα καθώς και για τις διαφωτιστικές παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια της μελέτης. Επιπλέον, ευχαριστώ τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς επιτροπής τον κ. Σταύρο Μαμαλούκο και τον κ. Νίκο Σκουτέλη για τις παρατηρήσεις τους.

Θα ήθελα, επίσης, να ευχαριστήσω τον πολιτικό μηχανικό Γιάννη Γαβριλάκη για την πολύτιμη βοήθειά του στην αποτύπωση του μνημείου. Ιδιαίτέρως για την υπομονή του στην επεξήγηση καθ' όλη την διάρκεια της τρισδιάστατης αποτύπωσης και φωτογραμμετρίας, μα πάνω απ' όλα για τον χρόνο που χρειάστηκε μέχρι να δημιουργηθεί το τελικό μοντέλο.

Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Ματθαίο Μαθιουδάκη, έναν από τους επτά κληρονόμους του τούρκικου μετοχίου Λούρδα Χαμάμ για τις πληροφορίες του για το μνημείο και τη διάθεση του να βοηθήσει με όποιον τρόπο μπορούσε.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη αποκατάστασης οθωμανικού λουτρού, το οποίο βρίσκεται στο Μετόχι Λουρδά Χαμάμ στις Μουρνιές Χανίων. Η μελέτη αποκατάστασής του στοχεύει στην ανάδειξη ενός "άγνωστου" χαμάμ των Χανίων, το οποίο αποτελεί ένα σημαντικό μνημείο της Οθωμανικής περιόδου για την ευρύτερη περιοχή, με τις ελάχιστες δυνατές επεμβάσεις.

Αρχικά πραγματοποιείται μια επισκόπηση των δεδομένων γύρω από τα λουτρά (hamam) στην οθωμανική αυτοκρατορία. Η οργάνωση του χώρου και ο τρόπος λειτουργίας τους είναι το πρώτο βήμα για την κατανόηση του συγκεκριμένου κτιρίου. Το δεύτερο μέρος εστιάζει στο εν λόγω μνημείο, στην σχέση του με την πόλη και στην ιστορική του τεκμηρίωση. Ακολουθεί η αποτύπωση, για την οποία χρησιμοποιήθηκαν σύγχρονες μέθοδοι αποτύπωσης, laser scanner, σε συνδυασμό με φωτογραμμετρία. Στη συνέχεια, αναλύεται η παθολογία του μνημείου και οι πιθανές αιτίες που προκαλούν τις ζημιές ώστε να προταθούν στο τέλος οι κατάλληλες επεμβάσεις σύμφωνα με τις αρχές που προτάσσουν οι Χάρτες αποκατάστασης.

Μελετήθηκαν προτάσεις αποκατάστασης οθωμανικών λουτρών σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας και αποτιμήθηκαν κριτικά τα αποτελέσματά τους. Επιπλέον, μελετήθηκαν πέντε βραβευμένες περιπτώσεις αποκατάστασης οθωμανικών λουτρών καθώς και επιλεγμένες προτάσεις αποκαταστάσεων αρχαιολογικών χώρων ως αναφορές για την παρούσα πρόταση. Ακολούθησαν οι αρχές της επέμβασης και θεωρητική τους τεκμηρίωση καθώς και αξιολόγηση των αξιών του εν λόγω μνημείου. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω προτείνεται να διατηρηθεί η εικόνα του οθωμανικού λουτρού και του αποτυπώματος της ιστορίας αιώνων που φέρει και να αναδειχθεί σε χώρο τεκμηρίωσης των Οθωμανικών λουτρών καθώς και της ιστορίας του εν λόγω λουτρού με σεβασμό στην αυθεντική του δομή.

Η επιλογή της νέας χρήσης έχει ως βασική αρχή την ανάδειξη του χαμάμ σε συνδυασμό με τη συνύπαρξη των υπόλοιπων κτισμάτων και της ζωής του μετοχιού. Οι χώροι του χαμάμ συντηρούνται και δέχονται σωστικές επεμβάσεις ώστε να αναδειχθεί το χαμάμ και να είναι επισκέψιμο. Συγκεκριμένα δημιουργείται μεταλλική πλατφόρμα στον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο του χαμάμ καθιστώντας σαφή την πορεία του επισκέπτη.

A. Εισαγωγή

A1. Αντικείμενο της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η μελέτη αποκατάστασης οθωμανικού λουτρού, το οποίο βρίσκεται στο Μετόχι Λουρδά Χαμάμ στις Μουρνιές Χανίων. Η εργασία στοχεύει στο να αναδείξει ένα σχεδόν άγνωστο μνημείο της Οθωμανικής αρχιτεκτονικής. Η μελέτη του ευρύτερου ιστορικού - κοινωνικού πλαισίου των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας, συμπεριλαμβανομένου του αρχιτεκτονικού πλούτου της εποχής, κρίνεται αναγκαία προκειμένου να γίνει κατανοητό όσο το δυνατόν καλύτερα το μνημείο και οι αξίες που φέρει. Επίσης, απαραίτητη για την επιλογή της βέλτιστης λύσης για την ανάδειξη του μνημείου ήταν η αναζήτηση κι αξιολόγηση επεμβάσεων σε παρόμοια κτήρια.

A2. Αφορμή

Αφορμή της ενασχόλησής μου με το συγκεκριμένο μνημείο στάθηκε η μελέτη ανάδειξης αγροτικών συγκροτημάτων - μετοχιών και παραδοσιακών οικισμών του Δήμου Ελ.Βενιζέλου¹, την οποία μου γνωστοποίησε ο επιβλέπων καθηγητής της εργασίας, κ. Κ. Ασλανίδης. Στην προαναφερθείσα μελέτη παρουσιάζεται πληθώρα διατηρητέων κτιρίων και μνημείων. Η επιλογή του συγκεκριμένου μνημείου πραγματοποιήθηκε από το ενδιαφέρον που παρουσίαζε το κτίριο αλλά και από το γεγονός ότι η οθωμανική αρχιτεκτονική ήταν μέρος της ιστορίας της αρχιτεκτονικής με το οποίο είχα ασχοληθεί στο μάθημα επιλογής “Città Eterna: Αρχιτεκτονική, Τέχνη και Πολιτισμός μιας Αιώνιας Πόλης”, με την επίβλεψη της καθηγήτριας κ. Φ. Μαλλούχου-Tuffano, στη διάρκεια των προπτυχιακών μου σπουδών στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πολυτεχνείου Κρήτης, και στο οποίο ήθελα να εμβαθύνω στο μέλλον.

A3. Σκοπιμότητα – Ερευνητικά ερωτήματα

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η μελέτη αποκατάστασης του οθωμανικού λουτρού, συμπεριλαμβανομένης της αρχιτεκτονικής τεκμηρίωσής του με σύγχρονες μεθόδους αποτύπωσης. Βασικός άξονας της εργασίας είναι η επανάχρηση του μνημείου, με την επιλογή των κατάλληλων υλικών και μεθόδων σύμφωνα με τις αρχές που προτάσσουν οι Χάρτες αποκατάστασης, με σκοπό την ανάδειξη του.

A4. Μεθοδολογία

Αρχικά πραγματοποιείται μια επισκόπηση γύρω από τα λουτρά στην οθωμανική αυτοκρατορία - “hamam”. Η οργάνωση του χώρου και ο τρόπος λειτουργίας τους είναι το πρώτο βήμα για την κατανόηση του συγκεκριμένου κτιρίου. Το δεύτερο μέρος εστιάζει στο εν λόγω μνημείο, στην σχέση του με την πόλη, στην ιστορική του τεκμηρίωση και

¹ Νουκάκης Α., Μπαμπάλου – Νουκάκη Μ., Μελέτη ανάδειξης αγροτικών συγκροτημάτων – μετοχιών και παραδοσιακών οικισμών του δήμου Ελ. Βενιζέλου, Ελληνική Δημοκρατία Περιφέρειας Κρήτης, Αθήνα, 2009

ακολουθεί η αποτύπωση του. Έπεται η παθολογία του μνημείου και οι πιθανές αιτίες που προκαλούν τις ζημιές, ώστε να προταθούν στο τέλος και οι κατάλληλες επεμβάσεις.

Β. Τα Οθωμανικά λουτρά

Στην Ελλάδα σώζεται ακόμη και σήμερα ένας πολύ μεγάλος αριθμός μνημείων της οθωμανικής αρχιτεκτονικής διαφόρων περιόδων, πολλά από τα οποία είναι ιδιαίτερα αξιόλογα και μοναδικά στο είδος τους.² Αν και για τα Οθωμανικά μνημεία στην Ελλάδα η βιβλιογραφία είναι πλούσια, τα οθωμανικά μνημεία της Ελλάδας αξίζουν συστηματικότερη μελέτη και έρευνα καθότι συνθέτουν ένα μεγάλο μέρος του μνημειακού πλούτου της χώρας. Το 2011, αναφέρεται από την μελέτη της Ε. Κανετάκη, *Μελέτη των Οθωμανικών Λουτρών στην Ελλάδα*, ότι από τα 78 οθωμανικά χαμάμ της Ελλάδας μόνο τα 14 έχουν αποκατασταθεί ως μνημεία.

Τα οθωμανικά χαμάμ κτίζονται στα κέντρα των πόλεων, στις περιοχές της αγοράς καθώς και στις περιοχές των συνοικιών³. Είναι ενταγμένα στην καθημερινή ζωή της πόλης, είναι τόποι ανάπαυσης, υγιεινής, αλλά και θεραπείας από διάφορες παθήσεις, χώροι συναναστροφής και διασκέδασης των ανδρών και χωριστά των γυναικών, ειδικά για τις γυναίκες είναι οι μόνοι σχετικοί χώροι έξω από το σπίτι.⁴

Στη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας κατασκευάστηκε στον ελλαδικό χώρο πληθώρα δημοσίων και ιδιωτικών λουτρών, σύμφωνα με τις επιταγές του Κορανίου. Απαραίτητο κρίνεται να τονιστεί η προσέγγιση της ανατολικής θεώρησης γύρω από τα λουτρά όπου η κάθαρση του σώματος είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κάθαρση της ψυχής. Οι επισκέψεις στα χαμάμ είναι τακτικές, έως και μία φορά την εβδομάδα και απαραίτητες σε χαρακτηριστικές στιγμές της ζωής των μουσουλμάνων.

Οργάνωση χώρων

Η διαδικασία λούσης, χωριζόταν σε τρία συμβολικά στάδια: τον εξαγνισμό, την εξυγίανση και την απόλαυση. Η οργάνωση του χώρου ήταν ανάλογη: η είσοδος γινόταν στο αποδυτήριο που αναφέρεται ως ψυχρός χώρος και ακολουθούσε το χλιαρό διαμέρισμα του λουτρού, όπου ο λουόμενος παρέμενε μέχρι να εξοικειωθεί το σώμα του στη θερμοκρασία.⁵ Μετά την προσαρμογή του οδηγείτο στο θερμό διαμέρισμα, μέσω ενός στενού και χαμηλού ανοίγματος, το οποίο εξασφάλιζε την διατήρηση της θερμοκρασίας που έφτανε τους 38°C.

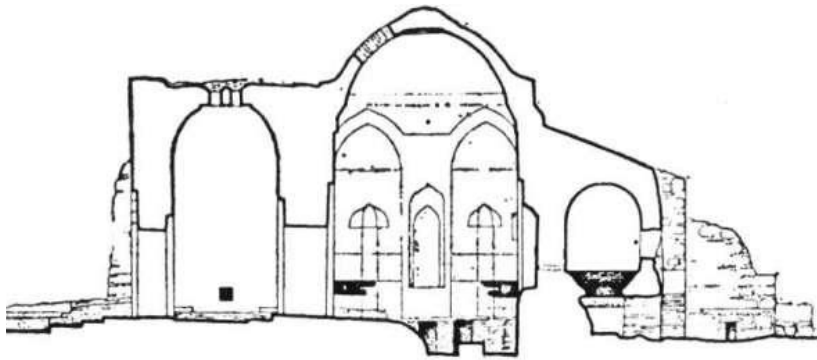
² Ανδρούδης Π., *Η πρώτη οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα 14ος – 16ος αιώνες*, Θεσσαλονίκη, 2016, σ.21

³ Στεφανίδου Α., «Το χαμάμ στην Ελλάδα: τύποι και εξέλιξη τους», Χολέβας Ν.Θ., Μαρμαράς Ε.Β., Καραβασίλη Μ.Ν., (Επιμ.), Στο βέλος του χρόνου, Τιμητικός τόμος για τον ακαδημαϊκό – καθηγητή Γεώργιο Π. Λάββα, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σ.85

⁴ ο.π., σ.85

⁵ Κανετάκη, Ε. Ι., *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα: Τ.Ε.Ε., 2004, σ.58

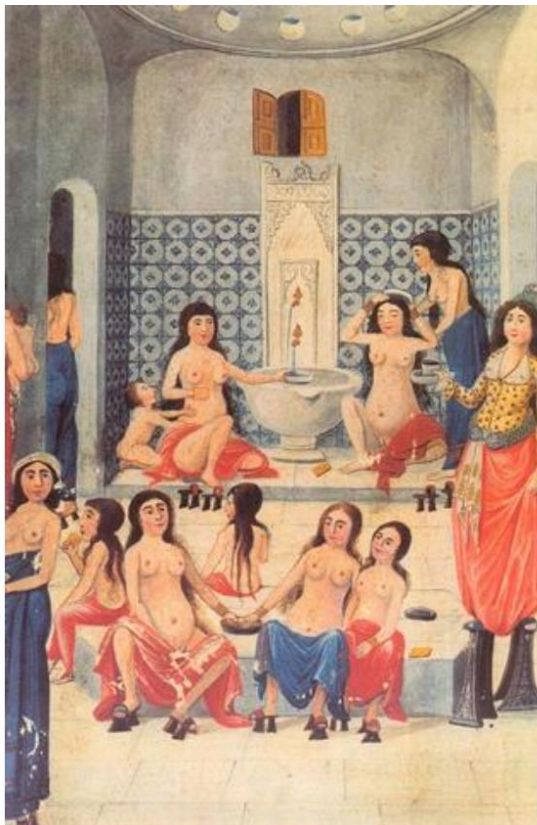
Τρόπος λειτουργίας

Εικόνα 1: κατά μήκος τομή Οθωμανικού Λουτρού στην Απολλωνία της Βόλβης

Χατζητρύφωνος Ε., «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης», Μακεδονικά, Τόμος 26, Θεσσαλονίκη, 1986, σ.147

Το σύστημα υδροδότησης, θέρμανσης και εξαερισμού είναι ιδιαίτερα σημαντικό στα χαμάμ. Βασική προϋπόθεση για την λειτουργία των χαμάμ είναι η ύπαρξη υδρατμών στον θερμό χώρο και η διατήρηση της θερμοκρασίας σε σταθερά υψηλές τιμές.

Εικόνα 2: "Hamam Pleasure", Enderûnlu Fâzil, 18^ο αιώνα

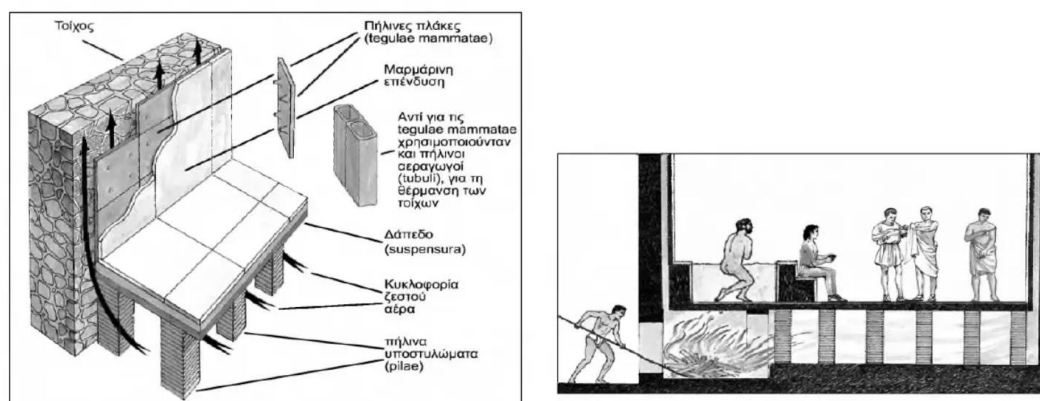
http://www.turkishculture.org/picture_shower.php?ImageID=4141 (9/12/21)

Σε επαφή με την ζεστή αίθουσα βρίσκεται ο χώρος θέρμανσης του νερού με τη δεξαμενή και την εστία. Η δεξαμενή είναι ένας επιμήκης χώρος που καλύπτεται με καμάρα και επικοινωνεί με την θερμή αίθουσα με μικρό άνοιγμα. Το άνοιγμα μάλλον είχε σιδερένιο

θυρόφυλλο από το οποίο έμπαινε ο ατμός, όταν απαιτούνταν μεγάλη ποσότητα. Το έργο που φιλοτεχνήθηκε από τον Enderûnlu Fâzil, δείχνει τις γυναίκες στον θερμό χώρο ενός λουτρού, με το χαρακτηριστικό παράθυρο για την αύξηση ή μείωση της θερμοκρασίας, μέσω του καυτού ατμού. (Εικόνα 2) Η εστία τροφοδοτείται εξωτερικά και ήταν ακριβώς κάτω από το καζάνι της δεξαμενής, σ' έναν ειδικό χώρο, που επικοινωνούσε με τα υπόκαυστα, και με τρόπο που επιτυγχάνονταν ταυτόχρονα δύο λειτουργίες: από τη μια η θέρμανση του νερού (καζάνι) και από την άλλη η θέρμανση του χώρου μέσω του καπνού (υπόκαυστα).⁶

Ως πρότυπο για τα οθωμανικά λουτρά χρησίμευσαν τα ρωμαϊκά και τα βυζαντινά λουτρά. Οι κύριες διαφορές που υπάρχουν οφείλονται σε ειδικές διατάξεις του Κορανίου. Η βασικότερη είναι, το βύθισμα του σώματος σε κοινή με άλλους δεξαμενή, που συνηθιζόταν στα ρωμαϊκά και βυζαντινά βαλανεία, και αντικαταστάθηκε στα μουσουλμανικά λουτρά με το πλύσιμο πλάι στη γούρνα, όπου ο λουόμενος πλένεται με τρεχούμενο νερό από στρόφιγγα (musluk).⁷

Στην αρχιτεκτονική τους σύνθεση τα λουτρικά συγκροτήματα της ρωμαϊκής περιόδου ακολουθούσαν την τριπλή διαίρεση των χώρων λούσεως, όπως και τα λουτρά της αρχαίας Ελλάδας, αλλά με ορισμένες διαφορές αναφορικά με την διάταξη και τον προσανατολισμό. Την ρωμαϊκή περίοδο οι κύριες αίθουσες οργανώνονταν κατά μήκος ενός άξονα, ενώ βοηθητικοί χώροι τοποθετούνταν στις δύο πλευρές του, σχηματίζοντας δύο συμμετρικές πτέρυγες. Οι επισκέπτες ακολουθούσαν κυκλική πορεία περνώντας από τους κύριους στους δευτερεύοντες χώρους.⁸ Στα οθωμανικά λουτρά αυτή η πορεία δεν υπάρχει αλλά είναι γραμμική.

Εικόνα 3: σχεδιαστική απεικόνιση του τρόπου λειτουργίας του υπόκαυστου συστήματος για τη θέρμανση των δαπέδων και των τοίχων των λουτρών. Τα σχέδια, στα οποία έχουν γίνει τροποποιήσεις προέρχονται από το βιβλίο: Gaselli Giovanni, *Αναζητώντας την Πομπηία*, Αθήνα 2002, σσ.26-7

Κουτελάς Μ. Ι., « Λουτρικές εγκαταστάσεις πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Κάλυμνο και στην Τέλενδο », *Καλυμνιακά Χρονικά*, Τόμος ΙΘ, Κάλυμνος, 2011, σ. 17

Ο ζεστός αέρας που παράγεται στην εστία κυκλοφορεί στα υπόκαυστα μέσω διαμορφωμένης διόδου και αφού ζεστάνει τα δάπεδα τους, διοχετεύεται μέσω

⁶ Χατζητρύφωνος Ε., «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης», *Μακεδονικά*, Τόμος 26, Θεσσαλονίκη, 1986

⁷ Καλλιανίδη, Θ., *Οι ατμοσφαιρικοί χώροι των λουτρών – Σημερινά Μουσεία*, Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2005, σσ.42-3

⁸ ο.π., σ.19

κατακόρυφων πήλινων αγωγών οι οποίοι είναι ενσωματωμένοι στους τοίχους του θερμού χώρου, ενώ ο καπνός διέφευγε από την οροφή. Τα κανάλια σχηματίζονταν κατά τη δόμηση της λιθοδομής, στο κάτω τμήμα της.⁹ Ακόμη, ο αέρας του εσωτερικού ανανεώνεται διαμέσου των σωλήνων εξαερισμού που ανοίγονται στα μέτωπα των τόξων και στις επιφάνειες στήριξης των θόλων και τα στόμια τους κλείνουν με τα κεραμικά καλύμματα. Με αυτό τον τρόπο ο εξαερισμός γίνονταν πολύ αργά ώστε να αποφεύγονται οι μεγάλες αλλαγές θερμοκρασίας της ατμόσφαιρας στον εσωτερικό χώρο, όταν οι σωλήνες εξαερισμού ανοίγονταν.

Πάνω από την εστία, υπάρχει άνοιγμα για καζάνι ειδικής κατασκευής, όπου θερμαινόταν το νερό. Το άνοιγμα, όπου ήταν τοποθετημένο το καζάνι, έχει στο κάτω μέρος, διατομή προσαρμοσμένη στο σχήμα του καζανιού.¹⁰ Το θερμαινόμενο νερό από τη χάζνα (hazne, δεξαμενή νερού σε χαμάμ) πήγαινε με σωλήνες στους χώρους λούσης.

Εικόνα 4: κάτω μέρος της κατασκευής του ζεστού χώρου. Φαίνονται: οι σωλήνες ζεστού και κρύου νερού, τα κανάλια του ζεστού αέρα, τα υπόκαυστα

Χατζητρύφωνος Ε., «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης», *Μακεδονικά*, Τόμος 26, Θεσσαλονίκη, 1986

Συγκεκριμένα στη Εικόνα 4, φαίνεται το παράδειγμα ενός λουτρού στην Απολλωνία της Βόλβης, στο οποίο εξαιτίας των ζημιών είναι ορατός ο τρόπος δόμησης και εντοιχίσης των σωληνώσεων σε οριζόντια τομή του τοίχου. Σε τομή φαίνονται τούβλα και πέτρες συνδεδεμένα με ισχυρό κονίαμα και στην εσωτερική πλευρά της τοιχοποιίας ο κεραμικός σωλήνας για το νερό, διαμέτρου περίπου 12 εκ., και το κανάλι για το ζεστό αέρα, που έχει τετραγωνική διατομή.¹¹

Στη διατήρηση της κατάλληλης θερμοκρασίας στους θερμούς χώρους, συντελούσε το μεγάλο πάχος των εξωτερικών τοίχων, οι μαρμάρινες επενδύσεις στις τοιχοποιίες και τα

⁹ Στεφανίδου Α., «Το χαμάμ στην Ελλάδα: τύποι και εξέλιξη τους», Χολέβας Ν.Θ., Μαρμαράς Ε.Β., Καραβασίλη Μ.Ν., (Επιμ.), Στο βέλος του χρόνου, Τιμητικός τόμος για τον ακαδημαϊκό – καθηγητή Γεώργιο Π. Λάββα, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σ.104

¹⁰ Χατζητρύφωνος Ε., «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης», *Μακεδονικά*, Τόμος 26, Θεσσαλονίκη, 1986, σ.151

¹¹ ο.π., σ.151

δάπεδα, η απουσία περιττών ανοιγμάτων και ο σωστός προσανατολισμός. Οι θόλοι ήταν εξωτερικά επικαλυμμένοι με κεραμίδια, κουρασάνι ή με φύλλα μόλυβδου.

Στο χαμάμ στην Απολλωνία της Βόλβης, τα κονιάματα ήταν ανθεκτικά στην υγρασία για να προφυλάσσονται από την συμπύκνωση υδρατμών. Ακόμη, για την αποφυγή προβλημάτων από τη συμπύκνωση υδρατμών χρησιμοποιούνται και οι ορθομαρμαρώσεις. Ο χώρος του υπόκαυστου δημιουργούνταν με την τοποθέτηση δαπέδου από πλάκες, ανθεκτικές στην υγρασία, πάνω σε κιονίσκους χτισμένους συνήθως από οπτόπλινθους.¹²

Φωτισμός

Αναφορικά με τον φωτισμό των χώρων του χαμάμ, μόνο ο χώρος των αποδυτηρίων φωτίζονταν από μεγάλα παράθυρα στις τοιχοποιίες. Οι θερμοί χώροι φωτίζονταν αποκλειστικά από τις φωτιστικές οπές στους θόλους και γινόταν μέσω κυκλικών ή αστεροειδών οπών. Μάλιστα οι φωτεινές δέσμες που εισερχόντουσαν θεωρείτο ότι είχαν και αυτές ιαματικές ιδιότητες (σε δερματικές και ρευματικές παθήσεις).¹³

Γ. Το λουτρό του μετοχιού Λουρδά Χαμάμ

Γ1. Η ευρύτερη περιοχή του μετοχιού

Εικόνα 5: τοποθεσία μνημείου σε σχέση με το λιμάνι της Σούδας και την Πόλη των Χανίων

¹² ο.π., σ.26

¹³ Κανετάκη, Ε. Ι., *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα: Τ.Ε.Ε., 2004, σ.48

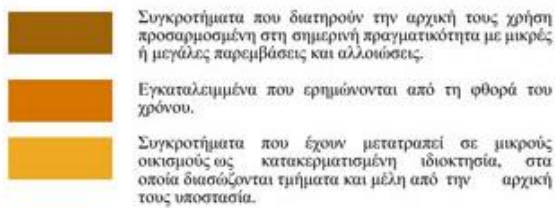

Εικόνα 6: τοποθεσία μνημείου με κοντινά τοπόσημα στην περιοχή των Μουρινιών

Χάρτης από google earth, (07/02/2021)

Το μετόχι Λουρδά Χαμάμ βρίσκεται στις Μουρνιές Χανίων. Οι Μουρνιές, κτισμένες στον κάμπο που εκτείνεται στη νότια πλευρά των Χανίων είναι ένα από τα πλησιέστερα χωριά στην πόλη. Από το 2010 μέχρι και σήμερα οι Μουρνιές εντάσσονται στον νέο δήμο Χανίων.

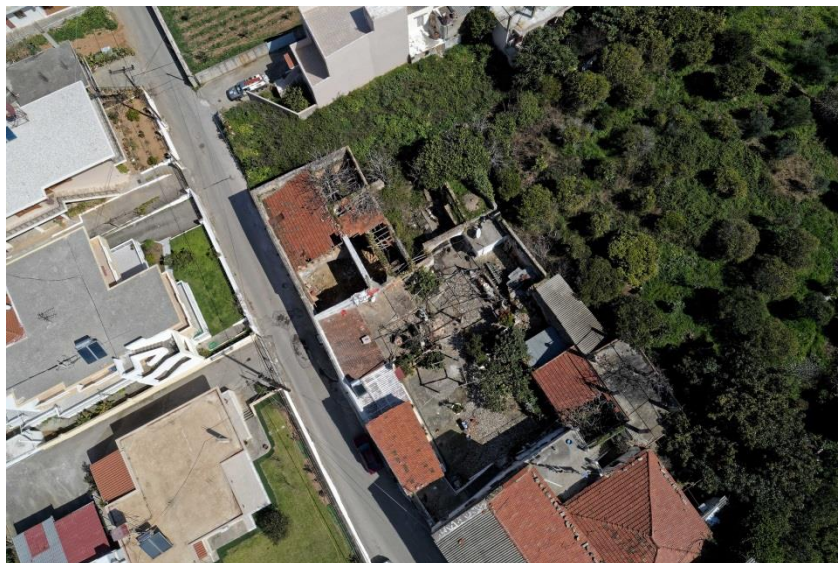
Συγκεκριμένα βρίσκεται στον δρόμο που ονομάζεται “πίσω Ρούγα”. Πρόκειται για τον δρόμο που βρίσκεται παράλληλα και δυτικά του κεντρικού δρόμου του οικισμού, που σήμερα ονομάζεται οδός Θερίσου.

Νουκάκης Α., Μπαμπάλου – Νουκάκη Μ., Μελέτη ανάδειξης αγροτικών συγκροτημάτων – μετοχιών και παραδοσιακών οικισμών του δήμου Ελ.Βενιζέλου, Ελληνική Δημοκρατία Περιφέρειας Κρήτης, Αθήνα, 2009

10

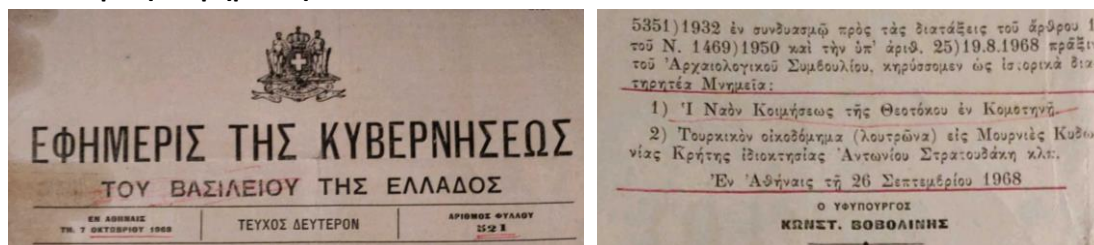
Στο πλαίσιο αυτής της μελέτης προτάθηκαν διαμορφώσεις στο δημόσιο χώρο των οικισμών, που αφορούν στους οδικούς άξονες των πυρήνων των οικισμών και σε δυο κοινόχρηστους χώρους στα όρια τους, την πλατεία δεξαμενής και την πλατεία Αγίου Ελευθερίου.¹⁴

Εικόνα 8: αεροφωτογραφία 13/03/21, Προσωπικό αρχείο

Το μετόχι Λουρδά Χαμάμ αποτελεί ένα από τα πολυάριθμα μετόχια, τα οποία από την περίοδο της Ενετοκρατίας είχαν κτιστεί στα περίχωρα των Χανίων και στην συνέχεια τα εκμεταλλεύτηκαν οι Οθωμανοί.

Γ2. Ιστορική τεκμηρίωση

Εικόνα 9: χαρακτηρισμός υπό μελέτη μετοχίου ως διατηρητέο στην εφημερίδα της κυβέρνησης

Από προσωπικό αρχείο κ. Μαθιού Στρατουδάκη, ενός από τους κληρονόμους

Το Υπουργείο Πολιτισμού χαρακτήρισε το μετόχι Λούρδα Χαμάμ διατηρητέο μνημείο στις 26 Σεπτεμβρίου του 1968, (ΥΑ 22128, ΦΕΚ 521/Β). Το μετόχι αγοράστηκε τον Ιούλιο του 1912 από τα αδέρφια Ματθαίο και Αναστάσιο Στρατουδάκη από την Δρακώνα Κεραμείων. Ήταν η περίοδος που οι Τούρκοι έφευγαν από την Κρήτη και πουλούσαν τις περιουσίες τους. Ιδιοκτήτρια του μετοχίου ήταν η Σαχιντέ Χανούμη, κόρη του Μεχμέτ Αγά Λουρδάκη και σύζυγος του Μπεντρή Αληδάκη. Σύμφωνα με παλαιά συμβόλαια, το μετόχι Λούρδα οι Τούρκοι το ονόμαζαν “Πισινόγλου”. Στην περίοδο της Γερμανικής κατοχής, οι Γερμανοί

¹⁴ http://noukakis.com/works/by_program/master_plans_landscapes/28_emergence_of_agricultural_building_complexes_and_traditional_settlements_of_the_municipality_of_elftherios_venizelos_crete (8/12/21)

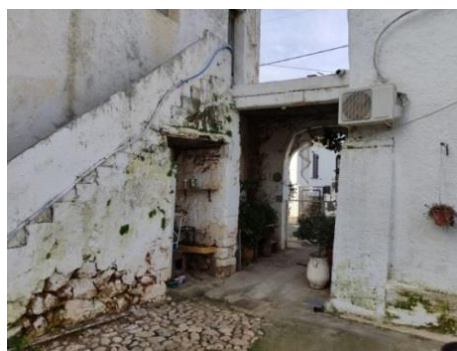
απέσπασαν την επιγραφή που υπήρχε στην είσοδο, η οποία ανέγραφε και την χρονολογία κατασκευής.¹⁵ Η ακριβής χρονολογία κατασκευής του μετοχιού δεν είναι γνωστή.

Το μετόχι σήμερα ανήκει σε 7 κληρονόμους, ενώ το μέρος στο οποίο βρίσκεται το λουτρό ανήκει σε 4 κληρονόμους.¹⁶

Γ3. Περιγραφή μετοχιού και χαμάμ

Εικόνα 10: σκαρίφημα του μετοχιού

Εικόνα 11: είσοδος στο μετόχι, εξωτερική και εσωτερική άποψη

¹⁵ Μανούσακας Μ., « Μουρνιές – Μετόχι Λουρδάς », Διαδρομές, Χανιώτικα νέα, 17 Ιανουαρίου 2009, σ.3

¹⁶ Προσωπική μαρτυρία από τον κληρονόμο Ματθαίο Στρατουδάκη

Εικόνα 12: άποψη της αυλής από το τόξο εισόδου του χαμάμ

Προσωπικό αρχείο 10/01/2021

Το μετόχι διατάσσεται γύρω από κεντρική αυλή και η είσοδος στο οικοδομικό συγκρότημα γίνεται από αψιδωτή πύλη από την σημερινή οδού Θερίσου. Η πύλη οδηγεί στην αυλή, της οποίας το λιθόστρωτο δάπεδο διατηρείται και σήμερα. Γύρω από την αυλή διατάσσονται κατοικίες και αποθήκες, ένα ελαιοτριβείο και το οθωμανικό λουτρό. Στην βορειοανατολική πτέρυγα, συναντάται το χαμάμ και στην βορειοδυτική πτέρυγα το ελαιοτριβείο. Στις υπόλοιπες πτέρυγες πρέπει να βρίσκονταν οι κατοικίες με τους βοηθητικούς χώρους. Παρατηρείται περικλειστη μορφή με μικρού μεγέθους εξωτερικά ανοίγματα, όπως φαίνεται στην δυτική όψη του μετοχιού.

Εικόνα 13: απόψεις υπαίθριου χώρου μετοχιού

Προσωπικό αρχείο 10/1/2021

Εικόνα 14: επέμβαση ελαιοτριβείου με εκτοξευόμενο σκυρόδεμα

Προσωπικό αρχείο 4/12/2021

Ακόμη, παρατηρούνται στον υπαίθριο χώρο, μεταγενέστερες προσθήκες τόσο κτίρια όσο και πρόχειρες κατασκευές (πέργκολες).

Το χαμάμ είναι εγκαταλελειμμένο. Διατηρείται η χρήση των κατοικιών αλλά με αλλοιωμένη πλέον μορφή και πολλές σύγχρονες προσθήκες. Στην βορειοδυτική πτέρυγα στην οποία βρίσκεται το ελαιοτριβείο, παρατηρούνταν κάποιες ενέργειες συντήρησης τον Φεβρουάριο του 2021, αλλά τον Δεκέμβριο του 2021 παρατηρήθηκαν ενισχύσεις του ελαιοτριβείου με εκτοξευόμενο σκυρόδεμα, όπως φαίνεται στην Εικόνα 14.

Εικόνα 15: α) είσοδος για το χαμάμ, β) νότια άποψη χαμάμ, γ) άποψη ελαιοτριβείου

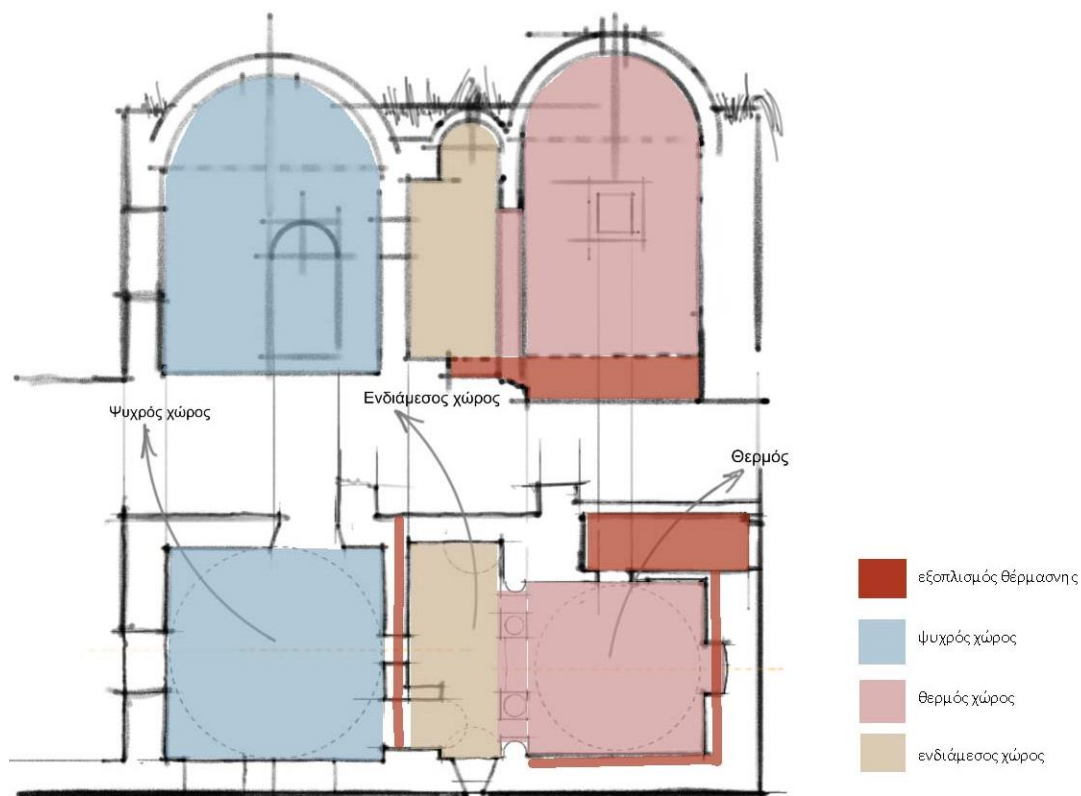
Προσωπικό αρχείο 10/1/2021

Αναφορικά με την χρονολογική σχέση που έχουν μεταξύ τους τα κτίρια του μετοχιού, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι πρόκειται για ταυτόχρονη χρονική κατασκευή. Παρατηρείται προεξέχουσα ταινία από επίχρισμα ως επίστεψη των κτιρίων στο ελαιοτριβείο, το χαμάμ και τις κατοικίες, όπως φαίνεται και στις φωτογραφίες παραπάνω.

Εικόνα 16: α) τόξο εισόδου μέσα από τον αύλειο χώρο του χαμάμ, β) εναέρια άποψη εισόδου χαμάμ

Η πρόσβαση για το χαμάμ γίνεται μέσω τόξου ανοίγματος 4,70 μ., στην βορειοανατολική πτέρυγα του μετοχιού.

Εικόνα 17: διαγραμματική κάτοψη και τομή οργάνωσης των χώρων του χαμάμ

Πρόκειται για κτίριο επίμηκες με περίγραμμα κάτοψης ορθογώνιο παραλληλόγραμμο και στέγαση με τρούλους και θόλους. Αποτελείται από τρεις χώρους, τον χώρο εισόδου - αποδυτήριο - ψυχρός χώρος, τον ενδιάμεσο χώρο και τον θερμό ο οποίος περιλαμβάνει και το καζάνι και τη δεξαμενή. Ο ενδιάμεσος με τον θερμό χώρο έχουν άμεση επικοινωνία μεταξύ τους μέσω κιονοστήρικτου τριπλού ανοίγματος. Στα σχέδια της Εικόνας 17, συμβολίζεται με το γαλάζιο χρώμα ο ψυχρός χώρος, με το απαλό κεραμιδί χρώμα ο θερμός και με το μπεζ ο ενδιάμεσος χώρος. Ακόμη στο σχέδιο επισημαίνεται με το έντονο κεραμιδί χρώμα το σύστημα θέρμανσης, που αποτελείται από τον επιμήκη χώρο της δεξαμενής και της εστίας καθώς και το δίκτυο εντοιχισμένων πηλοσωλήνων του θερμού χώρου.

Εικόνα 18: μεταγενέστερο λουτρό σε μεσοτοιχία με το χαμάμ

Προσωπικό αρχείο 13/03/21

Ο νότιος τοίχος του χαμάμ αποτελεί μεσοτοιχία με μεταγενέστερο λουτρό που έχει χτιστεί για να καλύψει ανάγκες των κατοίκων του μετοχίου.

Εικόνα 19: α, β) νότιες απόψεις ψυχρού χώρου, γ) λεπτομέρεια στο κλειδί του θόλου του ψυχρού χώρου

Προσωπικό αρχείο 13/03/21

Ο χώρος των αποδυτήριων - ο ψυχρός χώρος είναι τετραγωνικής κάτοψης 2,95 x 2,88 μ. και καλύπτεται με τρούλο. Ο τρούλος διακοσμείται με φυτικά μοτίβα, τα οποία διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση, παρά τη διάβρωση που έχει υποστεί το μνημείο. Να σημειωθεί ότι δεν υφίσταται θυρόφυλλο στην κύρια θύρα, το οποίο θα ήταν ξύλινο, και είναι άγνωστος και ο χρόνος κατά τον οποίο αφαιρέθηκε. Βασικό χαρακτηριστικό του χώρου είναι ο τρόπος μετάβασης από την κυκλική στεφάνη του τρούλου στο τετράγωνο της κάτοψης που γίνεται μέσω τόξων και πτυχωτών ημιχωνίων (κωνικές επιφάνειες), τα οποία διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ακόμη, παρατηρείται στο κλειδί του ημισφαιρίου, λίθινο στοιχείο τετραγωνικής βάσης 19 εκατοστών, και ύψους 18 εκατοστών που χρησίμευε μάλλον για εξαερισμό.

Εικόνα 20: α) εσωτερική ανατολική άποψη ψυχρού χώρου, β) εσωτερική νότια όψη ψυχρού χώρου

Προσωπικό αρχείο 12/01/21

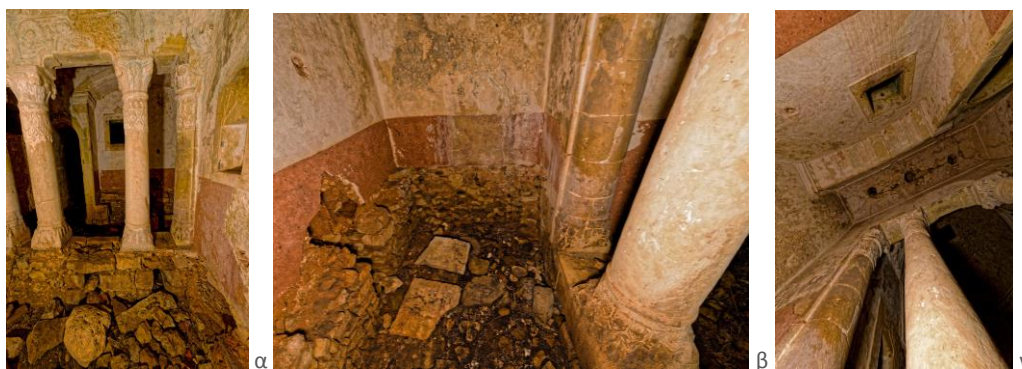
Στην ανατολική και νότια όψη της ψυχρής αίθουσας παρατηρούνται δύο και ένα αντίστοιχα ανοίγματα, τα οποία σήμερα είναι κλεισμένα. Γνωρίζουμε για την νότια πλευρά ότι το άνοιγμα κλείστηκε προκειμένου να δημιουργηθεί μικρό λουτρό για το μετόχι μεταγενέστερα, ενώ τα άλλα ανοίγματα πιθανώς σφραγίστηκαν για την προστασία του μνημείου από την διάβρωση.

Εικόνα 21: λεπτομέρειες ενδιάμεσης διπλής πόρτας

Προσωπικό αρχείο 26/02/21

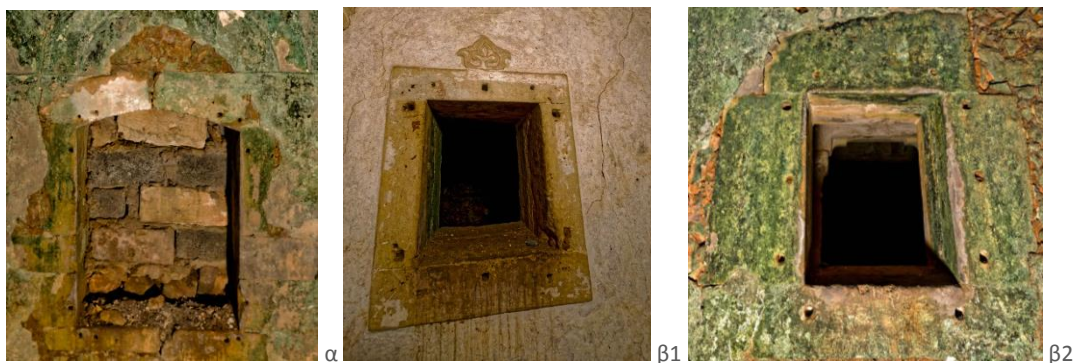
Από τον ψυχρό χώρο η μετάβαση στον προθάλαμο του θερμού χώρου γίνεται μέσω μικρού τοξωτού ανοίγματος. Έχουν διατηρηθεί τα μεταλλικά μάνταλα της πόρτας όπως φαίνεται στην εικόνα 21α. Παρατηρείται πατούρα στο άνοιγμα και από τις δύο πλευρές, γεγονός που πιστοποιεί την ύπαρξη δύο θυρών, για την βέλτιστη διατήρηση της θερμοκρασίας του θερμού χώρου.

Εικόνα 22: α) άποψη από νότια πλευρά θερμού χώρου προς την βόρεια, β) άποψη ενδιάμεσου χώρου, γ) άποψη οροφής ενδιάμεσου χώρου

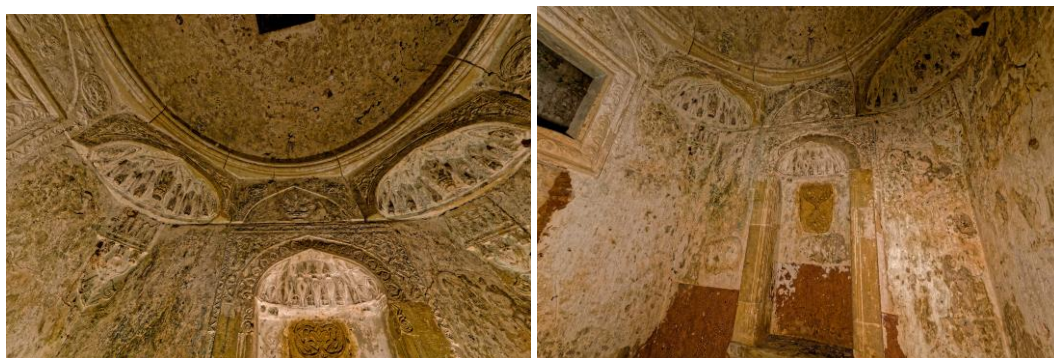
Προσωπικό αρχείο 26/02/21

Ο ενδιάμεσος χώρος της θερμής αίθουσας είναι ορθογωνικής κάτοψης και χωρίζεται από την κυρίως αίθουσα μέσω μίας τοξοστοιχίας που φέρεται από δύο κίονες. Οι κίονες έχουν περίτεχνες βάσεις και κιονόκρανα και υποστηρίζουν επιστύλιο με περίτεχνα λαξευτά διακοσμητικά φυτικά θέματα. Το επιστύλιο είναι λίθινο όπως και οι κίονες και αποτελεί τον μεγαλύτερο λίθο του λουτρού, με μήκος 1.40 μ. Η ανωδομή διαμορφώνεται με ημικυλινδρικό θόλο με τρεις εξαγωνικές οπές, οι οποίες σήμερα είναι κλειστές και δεν γνωρίζουμε τον τρόπο που έφρασαν αρχικά.

Εικόνα 23: α) άνοιγμα νότιου τοίχου ψυχρού χώρου, β1) άνοιγμα ενδιάμεσου χώρου πάνω από το καθιστικό, β2) άποψη ίδιου ανοίγματος από τον ψυχρό χώρο

Ακόμη, αξίζει να επισημανθούν οι οπές στα ανώφλια των παραθύρων του ψυχρού χώρου και συγκεκριμένα αυτό της νότιας όψης και το άνοιγμα του βόρειου τοίχου του ψυχρού χώρου. Οι οπές προορίζονται για την εκτόνωση των υδρατμών που εγκλωβίζονται στο φραγμένο αμφίπλευρα άνοιγμα. Τα αμφίπλευρα υαλόφρακτα διαφράγματα στο παράθυρο στηρίζονταν στο λίθινο πλαίσιο των παραθύρων με συνδέσμους που στηρίζονταν σε τετράγωνες εντορμίες.

Εικόνα 24: νότια άποψη θερμής αίθουσας

Η κυρίως θερμή αίθουσα είναι τετραγωνικής κάτοψης 2,38 x 2,35 μ. με τρούλο, στο κλειδί του οποίου ανοίγεται ορθογώνια φωτιστική οπή. Ο τρούλος της θερμής αίθουσας αποτελεί το υψηλότερο στοιχείο του συγκροτήματος. Η επίλυση της μετάβασης από το τετράγωνο στον κύκλο είναι όμοια με αυτή που εφαρμόστηκε στον ψυχρό χώρο, και έχουν ομοίως πλούσια λαξευτή διακόσμηση, με διαφορετικά, όμως, μοτίβα. Ακόμη, παρατηρείται στην βόρεια όψη της θερμής αίθουσας κόγχη βάθους 33 εκατοστών και πλάτους 67 εκατοστών που χρησίμευε για αποθήκευση αντικείμενων, απαραίτητων για την λειτουργία των χαμάμ.

Εικόνα 25: α) εξωτερική άποψη της δεξαμενής, β) εσωτερική άποψη της δεξαμενής σε πρώτο πλάνο και σε δεύτερο ο χώρος με το καζάνι, γ) εξωτερική δυτική άποψη, δ1,2) άνοιγμα τροφοδοσίας ξύλων το οποίο έχει κλείσει με ξύλα

Προσωπικό αρχείο 13/03/21

Άμεσα συνδεδεμένος με το θερμό διαμέρισμα είναι ο χώρος θέρμανσης του νερού, το καζάνι και η εστία από κάτω της, ο οποίος επικοινωνούσε με τα υπόκαυστα. Το καζάνι εξυπηρετούσε τόσο τη θέρμανση του νερού όσο και του αέρα μέσω των υποκαύστων. Συγκεκριμένα, το καζάνι εδραζόταν σε κυκλική οπή, προκειμένου να ζεσταθεί το νερό και είναι ορατή και σήμερα η κυκλοτερής βάση του καζανιού. Η εστία τροφοδοτούνταν εξωτερικά από χαμηλό άνοιγμα και δίπλα της συνήθως βρίσκονταν η αποθήκη με την καύσιμη ύλη. Σήμερα δεν είναι ήταν εύκολη η πρόσβαση σε αυτόν τον χώρο λόγω των υλικών κατάρρευσης που βρίσκονται συσσωρευμένα στη δυτική πλευρά, και των ξύλων με τα οποία έχουν κλείσει το άνοιγμα τροφοδοσίας, όπως φαίνεται στις Εικόνες 25 δ1,δ2. Όμως, τα ξύλα με σχετική δυσκολία σηκώθηκαν προκειμένου να μετρηθεί το άνοιγμα τροφοδοσίας 0,94 εκατοστά άνοιγμα και 0,90 εκατοστά ύψος.

Ο χώρος της δεξαμενής επικοινωνεί με τη θερμή αίθουσα μέσω ανοίγματος που επίσης πλαισιώνεται από ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία. Υπήρχαν όπως φαίνεται δύο δεξαμενές, μια για το ζεστό και μια για το κρύο νερό. Από την δυτική όψη της θερμής αίθουσας φαίνονται οπές από τις θέσεις των δύο βρύσεων, οι οποίες συνδέονταν με τις δεξαμενές. Η βρύση διαμορφώνεται σε εσοχή όπου μάλλον υπήρχε πλάκα. Δεν είναι γνωστό με τι υλικό ήταν φτιαγμένοι οι σωλήνες που οδηγούσαν από τις δεξαμενές στους κρουούς, αλλά αν ήταν εύκαμπτοι, θα μπορούσαν οι δύο οπές στο κάτω μέρος της κρήνης να δίνουν ζεστό και κρύο νερό. Μάλιστα, δεδομένου ότι βρίσκονται σε επαφή, με το άνοιγμα και των δύο βρύσεων θα μπορούσε να γεμίζει το τάσι με ανάμεικτο, χλιαρό νερό.

Εικόνα 26: α) άνοιγμα θερμού χώρου το οποίο επικοινωνεί με την δεξαμενή του ζεστού νερού, β) άνοιγμα από το οποίο περνούσε ο καπνός από την καύση των ξύλων στον θερμό χώρο

Μέσω του ανοίγματος υπάρχει επαφή με τη δεξαμενή ζεστού νερού και πιθανώς αυτό να έκλεινε με σιδερένιο πορτάκι, αποτελώντας δίοδο κυκλοφορίας του ατμού, όταν απαιτούνταν μεγάλη ποσότητα του στην θερμή αίθουσα. Σύμφωνα με την διδακτορική διατριβή της Ελένης Ι. Κανετάκη, ο ατμός που δημιουργείτο πάνω από το κοχλάζον νερό της δεξαμενής περνούσε από παραθυράκια που άνοιγαν κατά βούληση.¹⁷

Εικόνα 27: α) κενά υποκαύστων κάτω από τους κίονες, β) κενά υποκαύστων στην τοιχοποιία ώστε να περνάει ο καπνός μέσα στους πηλοσωλήνες

Παρατηρείται το βασικό στοιχείο για τη λειτουργία των λουτρών, το υπόκαυστο καθότι δεν υπάρχει πλέον το δάπεδο και αποκαλύπτονται μέρη του. Μέσα στον χώρο του υπόκαυστου κυκλοφορούσε ο ζεστός καπνός που παρήγαγε η καύση των ξύλων και διατηρούσε ζεστό τον χώρο. Είναι ορατά τα σημεία επαφής των πλακών του δαπέδου με την τοιχοποιία. Οι στυλίσκοι του υπόκαυστου ήταν κτισμένοι από λίθους ανόμοιου μέγεθος ενώ στον φούρνο παρατηρείται συνδυασμός οπτόπλινθων και λιθοσωμάτων διαστάσεων 19 x 12 εκατοστά.

¹⁷ Κανετάκη, Ε. Ι., *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα: Τ.Ε.Ε., 2004, σ.56

Εικόνα 28: μέρος διασωθέντος τελικού δαπέδου με την μαρμαρίνη τελική στρώση

Μέρος των υποκαύστων είναι σήμερα ορατό, επειδή δεν διασώζεται πλέον το δάπεδο, παρά μόνο ένα μικρό μέρος του, το οποίο φανερώνει ότι ήταν μαρμαρίνο. Το μοναδικό σημείο που έχει διασωθεί είναι και το τελικό ύψος του δαπέδου, εκατέρωθεν των 2 δυτικών κιόνων, όπως φαίνεται και στην φωτογραφία. Το ύψος από το δάπεδο των υποκαύστων μέχρι το τελικό δάπεδο είναι 64 εκατοστά, με τα υπόκαυστα να είναι 52 εκατοστά. Πάνω από τους κιονίσκους των υποκαύστων υπήρχαν πλάκες που γεφύρωναν το άνοιγμα μεταξύ των στυλίσκων. Πάνω από αυτές τις πλάκες υπάρχει υπόβαση κονιάματος πιθανώς υδραυλικό, εννιάμισι εκατοστών, και ακολουθεί το τελικό μαρμαρίνο δάπεδο δύομισι εκατοστών. Σε άλλα μικρότερα λουτρά, οι μαρμαρίνες ή λίθινες πλάκες στερεώνονταν κατευθείαν επάνω στους κιονίσκους του υπόκαυστου ως οροφή και ήταν ταυτόχρονα και το δάπεδο του ζεστού χώρου, όπως ήταν συνηθισμένο σε παλιότερες κατασκευές (ρωμαϊκές, παλαιοχριστιανικές).¹⁸ Στην παρούσα περίπτωση το δάπεδο έχει κατασκευασθεί με τον προαναφερθέν τρόπο με υπόβαση κονιάματος, πάνω από τα λίθινα υπόκαυστα και πριν το μαρμαρίνο δάπεδο.

¹⁸ Χατζητρύφωνος Ε., «Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης», *Μακεδονικά*, Τόμος 26, Θεσσαλονίκη, 1986, σ.153

Εικόνα 29: καπνοδόχοι στον χώρο της δεξαμενής

Ακόμη παρατηρούνται δύο καπνοδόχοι στον χώρο των δεξαμενών με το κρύο και το ζεστό νερό.

α

β1

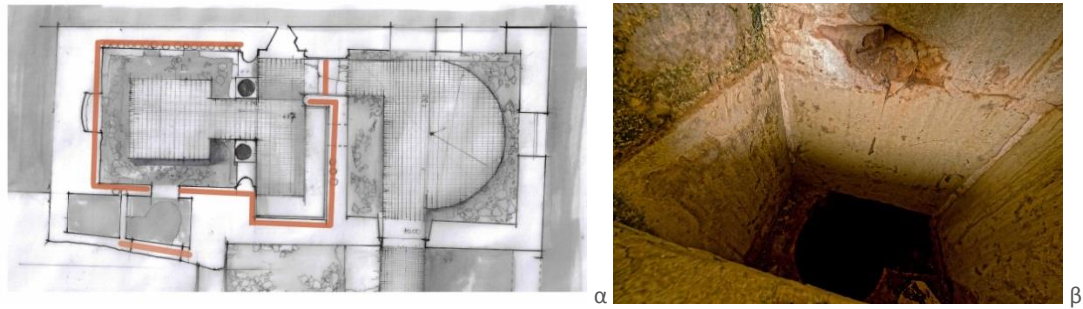

β2

Εικόνα 30: α) εσωτερική ανατολική όψη θερμού χώρου, β1,2) απόψεις πηλοσωλήνων στο εσωτερικό της τοιχοποιίας

Σε πολλά σημεία λόγω των φθορών και βλαβών της τοιχοποιίας είναι εμφανείς οι πήλινοι αγωγοί από τους οποίους κυκλοφορούσε ο καπνός και θερμαίνονταν ο χώρος. Αποτελούσαν μόνιμα στοιχεία του τεχνικού εξοπλισμού του χαμάμ, και διαπερνούσαν καθ' ύψος την τοιχοποιία. Ξεκινούσαν από τα υπόκαυστα και κατέληγαν στη στέγη του κτηρίου, όπου από κατάλληλα διαμορφωμένα στόμια διέφευγε ο καπνός. Τα στόμια αυτά δεν είναι σήμερα ορατά λόγω της έντονης βλάστησης στην οροφή. Οι πήλινοι αυτοί σωλήνες παρατηρούνται και σε σημεία που δεν δύναται να εισέρχεται καπνός από το υπόκαυστο. Παρατηρούνται δύο διαφορετικά μεγέθη πηλοσωλήνων 10 και 13 εκατοστών πάχους εννέα χιλιοστών και στις δύο περιπτώσεις. Το σχήμα τους είναι κωνικό κυλινδρικό ώστε το κάθε

στοιχείο να προσαρμόζεται στο επόμενο για να επιτευχθεί η σύνδεση τους. Στην Εικόνα 30 α φαίνεται η εσωτερική ανατολική όψη του θερμού χώρου, στην οποία φαίνονται και οι περισσότεροι πηλοσωλήνες.

Εικόνα 31: α) δίκτυο πηλοσωλήνων σε κάτοψη, β) μέρος πηλοσωλήνα στην τοιχοποιία του χώρου του καζανιού

Γ3.1 Οικοδομικές φάσεις χαμάμ

Εικόνα 32: σχέδιο με οικοδομικές – κατασκευαστικές φάσεις χαμάμ σε κάτοψη και άνοψη

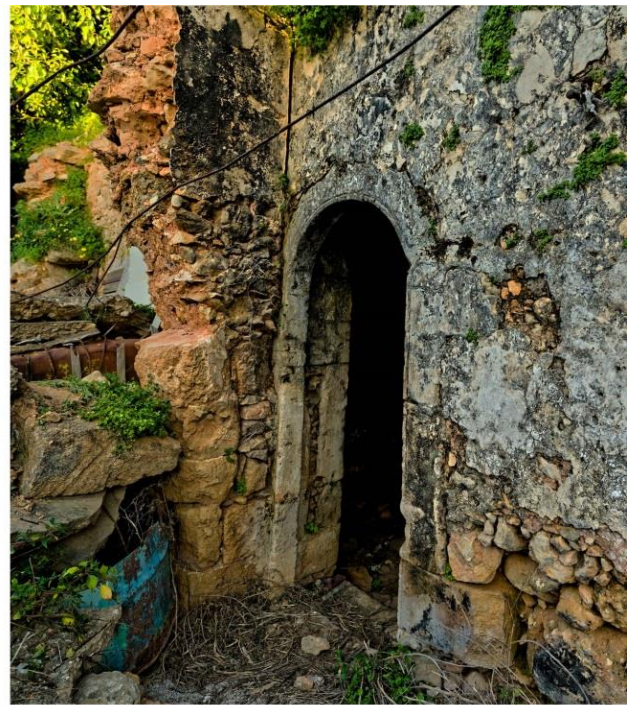

Εικόνα 33: ανατολική όψη χαμάμ και ανατολικού τοιχίου μετοχίου

Οι οικοδομικές φάσεις που διακρίνονται στο χαμάμ είναι έξι, χωρίς να γνωρίζουμε την χρονική τους σχέση. Η πρώτη φάση (Α1) περιλαμβάνει όλο το χαμάμ καθώς και το εξωτερικό τόξο εισόδου, αφού όπως προαναφέρθηκε στην περιγραφή του μετοχίου φαίνεται να οικοδομήθηκε το χαμάμ ταυτόχρονα με το μετόχι και δεν παρατηρείται μεταξύ τους κατασκευαστικός αρμός. Διαφοροποιείται ο τοίχος νότια του χαμάμ ο οποίος έχει κατασκευαστικό αρμό με το κτίριο, αποτελώντας απλό μαντρότοιχο. Έτσι διαμορφώνονται οι Α1 και Α2 κατασκευαστικές φάσεις, οι οποίες ενδέχεται να συμπίπτουν χρονικά.

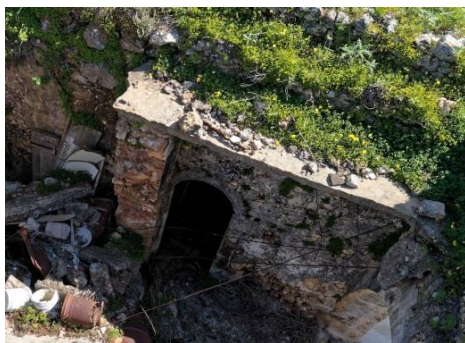
14/02/1996

13/03/21

Εικόνα 34: απόψεις της εισόδου του χαμάμ σε δύο χρονικές περιόδους 1996 και 2021

Άλλη κατασκευαστική φάση (Β φάση) περιλαμβάνει το μισογκρεμισμένο σήμερα τοίχιο της δυτικής όψης, το οποίο διατάσσεται παράλληλα με το τόξο εισόδου. Επόμενη φάση είναι η τρίτη (Γ), η οποία περιλαμβάνει τη σφράγιση του ανοίγματος της νότιας όψης του χαμάμ και την ταυτόχρονη πιθανότατα μεταγενέστερη προσθήκη του βοηθητικού κτίσματος για το μετόχι στα νότια.

Εικόνα 35: πλάκα σκυροδέματος πάνω από την είσοδο του χαμάμ

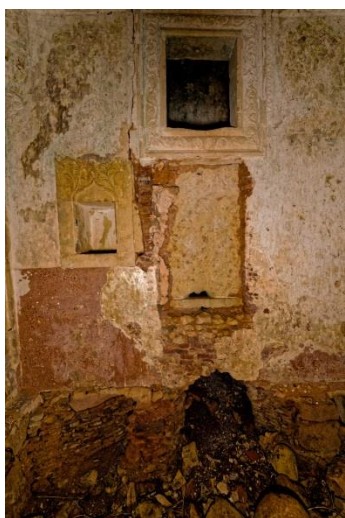
Η πλήρωση των δύο ανοιγμάτων του ανατολικού χώρου του ψυχρού δωματίου, αποτελεί μια άλλη οικοδομική φάση (Ε΄ φάση). Ακόμη διαφορετική φάση αποτελεί η μισογκρεμισμένη πλάκα σκυροδέματος όπως φαίνεται στην άνοψη (Δ΄ φάση). Στη νότια όψη έχει υπερυψωθεί ο τοίχος σε σχέση με την αρχική απόληξη των στεγών, που σταματούσαν στην ταινία.

Γ4. Κατασκευή

α

β

γ

Εικόνα 36: α) νότια τοιχοποιία ενδιάμεσου χώρου, β) κοντινή λήψη πηλοσωλήνων συγκεκριμένης τοιχοποιίας με εμφανή τα πάχη των κονιαμάτων, γ) εσωτερική βόρεια όψη, ασβεστώματα τοιχοποιίας

Η κατασκευή των τοίχων έχει γίνει από φέρουσα τοιχοποιία με αργούς κατά βάση λίθους σε συνδυασμό με πλίνθους, η οποία φαίνεται ότι ήταν επιχρισμένη εσωτερικά και εξωτερικά. Στις γωνίες της κατασκευής έχουν επιλεχθεί προσεκτικά λαξευμένοι λίθοι, ενώ οι αρμοί διαμορφώνονται με κονίαμα δομής χωρίς να υπάρχουν κάπου σιδερένιοι σύνδεσμοι για την σύνδεση των λίθων. Ο θερμός χώρος φαίνεται να έχει ισχυρά κονιάματα για να προφυλάσσεται από την υγρασία και την συμπύκνωση των υδρατμών καθότι η κατάσταση που έχουν διατηρηθεί μέχρι και σήμερα τα κονιάματα είναι καλή και συγκριτικά με τον χώρο του ψυχρού χώρου σαφώς καλύτερα. Πιθανώς πρόκειται για υδραυλικά κονιάματα ασβέστου, με πρόσμιξη υδραυλικής αδρανούς ύλης ηφαιστειακής προέλευσης καθώς και με τριμμένο κεραμίδι. (κουρασάνι) Συγκεκριμένα, παρατηρούνται δύο είδη κονιαμάτων τελικής επίστρωσης, τα υδραυλικά και το κουρασάνι. Στην περίπτωση του υδραυλικού κονιάματος επιχρίσματος τεσσάρων χιλιοστών παρατηρείται υπόβαση από αργιλοπυριτικό κονίαμα δομής έξι χιλιοστών, ενώ στην περίπτωση του κουρασσανιού, πάχους τεσσάρων χιλιοστών παρατηρείται ασβεστοτικό κονίαμα δομής πάχους 16 χιλιοστών. Και στις δύο περιπτώσεις το κονίαμα αρμολογήματος είναι αργιλοπυριτικό. Ακόμη, στον θερμό χώρο παρατηρούνται μεταγενέστερα ασβεστώματα πάνω από τα αυθεντικά κονιάματα.

Εικόνα 37: Bey Hamam, Θεσσαλονίκη

<https://inthessaloniki.com/item/bey-hamam/> (14/10/21)

Η επιλογή του κουρασσανιού στο εν λόγω μνημείο έχει γίνει από το ύψος του τελικού δαπέδου μέχρι και 88 εκατοστά πάνω από αυτό, δηλαδή περίπου το 1/4 του ύψους της τοιχοποιίας επιχρίεται με αυτή την σύσταση. Η παραπάνω τακτική, αναφορικά με την επιλογή των υλικών στον θερμό χώρο των λουτρών συναντάται στα περισσότερα χαμάμ, δηλαδή στο 1/3 με 1/4 της τοιχοποιίας να επιλέγεται το κουρασάνι και από εκεί και πάνω υδραυλικό κονίαμα. Στην Εικόνα 37, βλέπουμε το παράδειγμα του Bey Hamam στην Θεσσαλονίκη όπου παρατηρείται η προαναφερθείσα επιλογή των υλικών για τον θερμό χώρο.

Η κάλυψη των χώρων γίνεται με θόλους. Η εσωτερική επιφάνεια των θόλων είναι επιχρισμένη με κονίαμα, οι οποίοι φαίνεται να κοσμούνται με ζωγραφικό διάκοσμο αλλά και λίθινα ανάγλυφα μοτίβα με θέμα τα φυτικά στοιχεία. Στον ψυχρό χώρο διακρίνεται δυσκολότερα ο διάκοσμος λόγω των φθορών και της αμεσότερης επαφής με εξωτερικές συνθήκες, ενώ στην θερμή αίθουσα έχει διατηρηθεί σε εξαιρετική κατάσταση. Στις τοιχοποιίες, στους κίονες και στα υπόλοιπα μέρη του θερμού χώρου ο διάκοσμος είναι πλαστικός και πολύ καλά διατηρημένος. Η έντονη βλάστηση και η συγκέντρωση χώματος

με το πέρασμα του χρόνου δεν επιτρέπουν αναλυτικότερη περιγραφή για τον τρόπο επικάλυψής τους.

Εικόνα 38: α) φωτιστική οπή ψυχρού χώρου, β) φωτιστικές οπές ενδιάμεσου χώρου, γ) άποψη θόλου ψυχρού χώρου

Η ανωδομή παρουσιάζει και στους τρεις θόλους φωτιστικές οπές. Στο πρώτο δωμάτιο καθώς και στο δωμάτιο με τον ημικυλινδρικό θόλο εμφανίζονται εξαγωνικές οπές, όπως φαίνονται στις εικόνες 38α και 38β αντίστοιχα. Στο θερμό δωμάτιο εμφανίζεται μία κεντρική οπή σχήματος ορθογωνίου παραλληλόγραμμου. Όσον αφορά τις στέγες η μόνη στην οποία υπάρχει πρόσβαση είναι του ψυχρού χώρου, η οποία καλύπτεται με κονίαμα με πολλά αδρανή διαφορετικών χρωμάτων και κυρίως στρογγυλεμένα.

Γ5. Μέθοδος γεωμετρικής αποτύπωσης

Εικόνα 39: στιγμιότυπό από την διαδικασία αποτύπωσης, 13/03/21

Η αποτύπωση του μνημείου πραγματοποιήθηκε με laser scanner LEICA p40 σε συνδυασμό με φωτογραμμετρική αποτύπωση (laser scanner+photogrammetry), δηλαδή με την ακριβέστερη μέθοδο για μνημεία και κατασκευές αυτή την στιγμή.

Χρησιμοποιήθηκε το πρόγραμμα Leica cyclone προκειμένου να δημιουργηθεί το μοντέλο. Ενώθηκαν οι στάσεις από το 3d scanner, οι οποίες ήταν 17 εσωτερικά και εξωτερικά του μνημείου.

α

β

Εικόνα 40: α) αποτύπωση με το laser scanner στον ψυχρό χώρο, β) αποτύπωση με το laser scanner στον ψυχρό χώρο με την χρήση των λεντοταινιών

Στην παρούσα αποτύπωση υπήρχαν δυσκολίες με οποιοδήποτε μέθοδο και αν επιλέγονταν. Αρχικά λόγω του μικρού μεγέθους του μνημείου αλλά και του σχετικά μεγάλου ύψους, σε συνδυασμό με τον πλούσιο διάκοσμο των τρούλων, η αποτύπωση ήταν δύσκολη. Ακόμη ο πολύ σκοτεινός χώρος ενέτεινε την δυσκολία της αποτύπωσης και ήταν απαραίτητος ο επαρκής φωτισμός. Μάλιστα για την φωτογραμμετρική αποτύπωση δεν αρκούσε ο φωτισμός με προβολέα αλλά φωτισμός με λεντοταινίες ψυχρού φωτισμού.

Για την φωτογραμμετρική αποτύπωση ελήφθησαν 3.000 φωτογραφίες, με την τοποθέτηση σε κάθε λήψη φωτεινής πηγής ανάλογα με τις ανάγκες φωτισμού κάθε λήψης. Σε συνέχεια μέσω του προγράμματος Reality capture εισήχθησαν οι χειροκίνητες φωτογραφικές λήψεις και ενώθηκαν. Για την ασφαλέστερη διεξαγωγή πορισμάτων σχετικά με την παθολογία κυρίως του μνημείου, σχετικά με την ευκρίνεια και πραγματική απεικόνιση των φωτογραφιών χρησιμοποιήθηκε χρωματική παλέτα και έγιναν οι απαραίτητες διορθώσεις.

Εικόνα 41: στιγμιότυπα κατά την φωτογραφική αποτύπωση με την φωτεινή πηγή που χρησιμοποιούνταν για τις λήψεις καθώς και την χρωματική παλέτα για την πραγματική απεικόνιση των χρωμάτων

Εικόνα 42: στιγμιότυπο φωτογραφμετρίας στον ψυχρό χώρο πάνω στην σκάλα με υποβοηθούμενο φωτισμό από κάτω και από μπροστά

Εικόνα 43: Ορθοφωτογραφία κάτοψης

Εικόνα 44: Ορθοφωτογραφία διαμήκους τομής

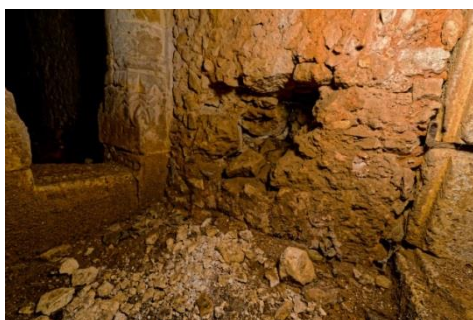
Μέρος των αποτελεσμάτων της ορθοφωτογραφίας βλέπουμε στις Εικόνες 43 και 44 στις οποίες απεικονίζεται η κάτοψη και μια διαμήκης τομή του χαμάμ.

Εικόνα 45: λήψεις μη επανδρωμένου σκάφους, 13/03/21

Ακόμη χρησιμοποιήθηκε μη επανδρωμένο σκάφος, Unmanned aerial vehicle για την αποτύπωση του μετοχίου. Οι εν λόγω λήψεις βοήθησαν στην αποτύπωση του χώρου σε τοπογραφικό διάγραμμα καθώς και στην αποτύπωση της ανατολικής όψης του χαμάμ η οποία ήταν δυσπρόσιτη.

Γ6. Αναγνώριση της παθολογίας του κτιρίου

Εικόνα 46: απώλεια δομικού υλικού στον ενδιάμεσο χώρο του χαμάμ, εσωτερική ανατολική όψη

Αν και δεν έχουν υπάρξει ενέργειες συντήρησης, το κτίριο είναι σε γενικώς καλή κατάσταση. Ωστόσο, παρατηρείται μία σειρά φθορών και βλαβών. Το χαμάμ παρουσιάζει με σειρά επικινδυνότητας, απόκλιση από την κατακόρυφο, ρωγμές και μια σειρά φθορών κυρίως λόγω της υγρασίας. Παρατηρούνται σε όλες τις τοιχοποιίες απώλειες δομικού υλικού, κονιάματος δομής και επιχρίσματος. Η μεγαλύτερη απώλεια δομικού υλικού συναντάται στον ενδιάμεσο χώρο, στην εσωτερική ανατολική όψη και πρόκειται για απώλεια βάθους δέκα εκατοστών, όπως φαίνεται στην Εικόνα 47. Να επισημανθεί η καλή κατάσταση της τοιχοποιίας στο εν λόγω σημείο όπου η συνάφεια κονιάματος – λιθοσώματος είναι πολύ καλή χωρίς να παρατηρούνται εύθρυπτα δομικά υλικά. Η παρατήρηση της καλής κατάστασης των κονιαμάτων και λιθοσωμάτων παρατηρείται για όλο το μνημείο τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά.

Οι φθορές που παρατηρούνται στο μνημείο οφείλονται κατά βάση στον παράγοντα υγρασία. Όπως επισημαίνεται και στα σχέδια παρακάτω, παρατηρείται απώλεια δομικού υλικού, κονιάματος δομής ή και επιχρίσματος. Η υγρασία που παρατηρείται είναι τόσο ανοδική όσο και παραμένουσα. Οι περισσότερες φθορές εμφανίζονται στον ψυχρό χώρο, αφού στον θερμό μάλλον τα κονιάματα που έχουν επιλεγεί ήταν ανθεκτικότερα και υδροφοβικά λόγω των αναγκών. Χαρακτηριστικά στην αίθουσα του ψυχρού χώρου παρατηρείται αποκόλληση των επιχρισμάτων από την βάση του κτιρίου μέχρι και πιο ψηλά από το 1/3 της τοιχοποιίας. Παραμένουσα υγρασία εντοπίζεται κυρίως στον θόλο του ψυχρού χώρου όπου η μούχλα είναι έντονη. Η υγρασία όμως δεν έχει επιφέρει σοβαρή διάβρωση στα δομικά υλικά, Εικόνες 44 και 45.

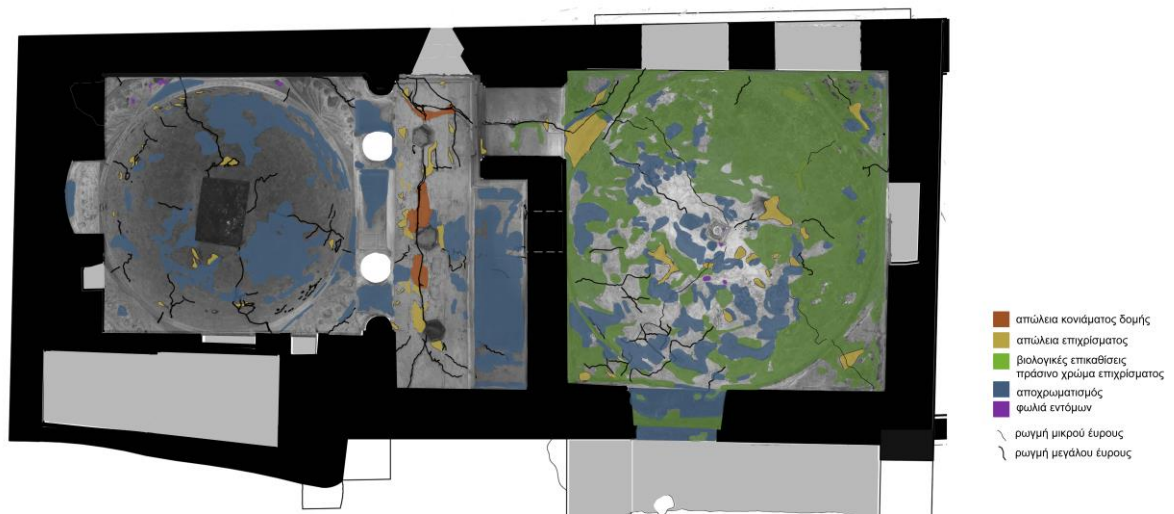
Επιπλέον, η οροφή του θερμού χώρου, συμπεριλαμβανομένου του μακρόστενου ενδιάμεσου χώρου είναι καλυμμένη με κισσό, επιβαρύνοντας το μνημείο με υγρασία.

Η πιο σοβαρή βλάβη που παρατηρείται είναι η απόκλιση από την κατακόρυφο του ανατολικού κίονα του θερμού χώρου με κέντρο το σημείο έδρασης του. Αυτή η απόκλιση έχει επιφέρει και την μετακίνηση του κιονοκράνου του.

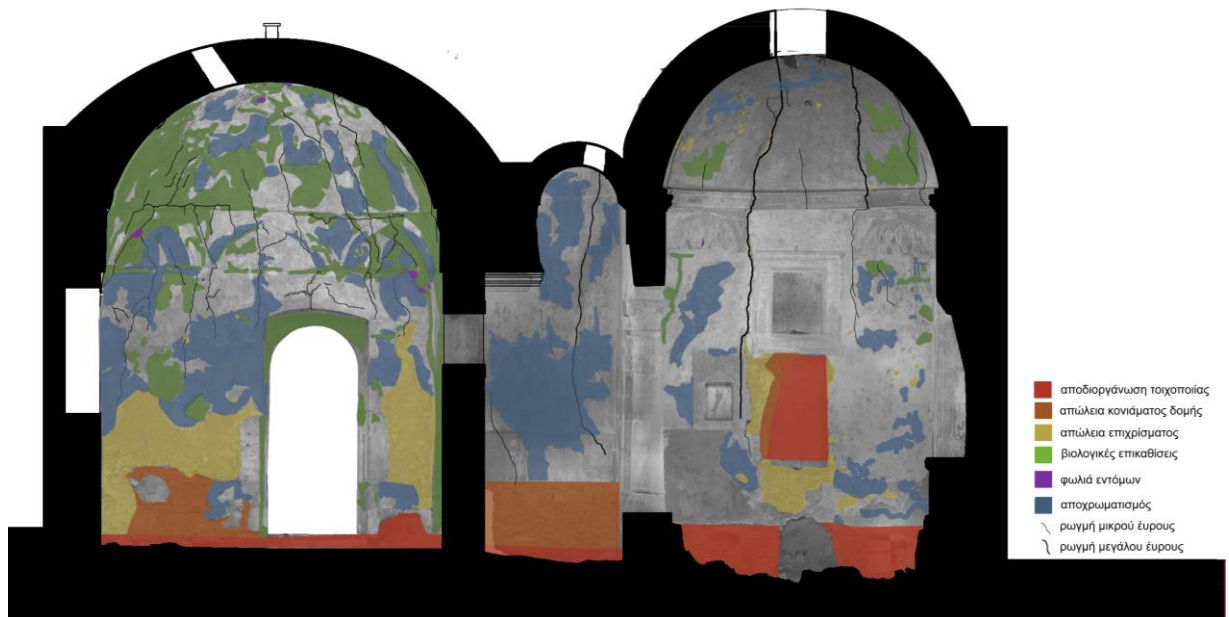
Ακόμη, παρατηρείται πλήθος ρωγμών στους τρούλους και θόλους του χαμάμ, χωρίς να υπάρχει κάποια διαμπερής ρωγμή. Στον ψυχρό χώρο εντοπίζονται οι περισσότερες ρωγμές αλλά αυτές με το μεγαλύτερο εύρος βρίσκονται στον θερμό χώρο και κυρίως στον ημικυλινδρικό θόλο του μακρόστενου χώρου. Οι φωτιστικές σπές στον ημικυλινδρικό θόλο, δημιουργούν στον άξονά τους το πιο αδύναμο σημείο του συνόλου της κατασκευής όπου και εμφανίζεται η μεγαλύτερη ρωγμή, Εικόνα 45. Ακόμη, σε κίονα του θερμού χώρου, παρατηρείται οριζόντια περιμετρική ρωγμή όπως επισημαίνεται στα σχέδια αποτύπωσης στην Τομή ΑΑ' και στην τομή ΔΔ'. Η πλειονότητα των ρωγμών του θερμού χώρου δεν φαίνεται να επηρεάζει την τοιχοποιία, καθώς μάλλον παραμένουν στο επίπεδο του επιχρίσματος. Στον ψυχρό χώρο όμως, υπάρχει σειρά ρωγμών, οι οποίες μάλιστα εμφανίζονται ως διευρυμένοι αρμοί στον κοσμήτη της στεφάνης, οι οποίες πιθανώς να οφείλονται στις πλευρικές ωθήσεις που δημιουργεί ο ημισφαιρικός θόλος.

Όσον αφορά το δάπεδο του θερμού χώρου έχει διαλυθεί πλήρως και υπάρχουν μόνον τα σημεία από τα οποία γίνεται αντιληπτό το κατασκευαστικό του σύστημα. Τα υπόκαυστα πλέον δεν υπάρχουν και η τελική επίστρωση με μάρμαρο αφαιρέθηκε, λόγω της αξίας του

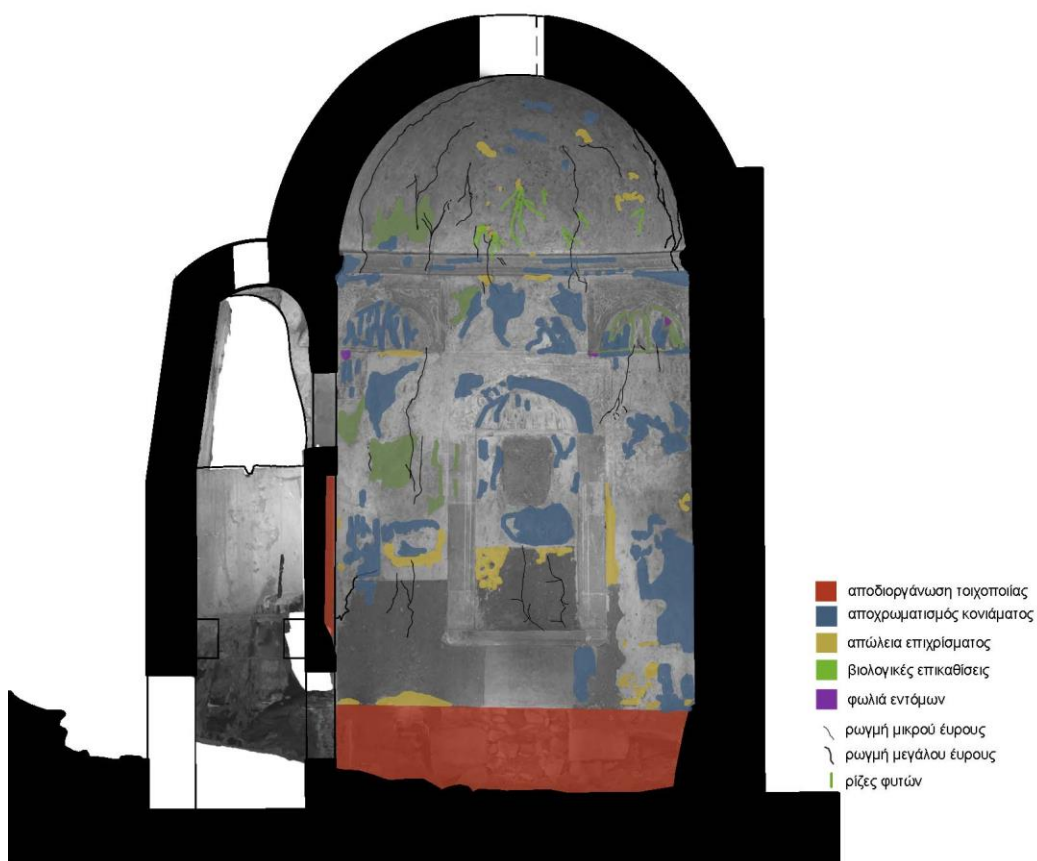
υλικού και της εγκατάλειψης του χώρου. Το δάπεδο του ψυχρού χώρου σήμερα είναι χωμάτινου και δεν είναι γνωστή η τελική επίστρωση του.

Εικόνα 47: παθολογία στην άνοψη του χαμάμ

Εικόνα 48: παθολογία σε διαμήκη τομή ΑΑ

Εικόνα 49: παθολογία σε εκάρσια τομή

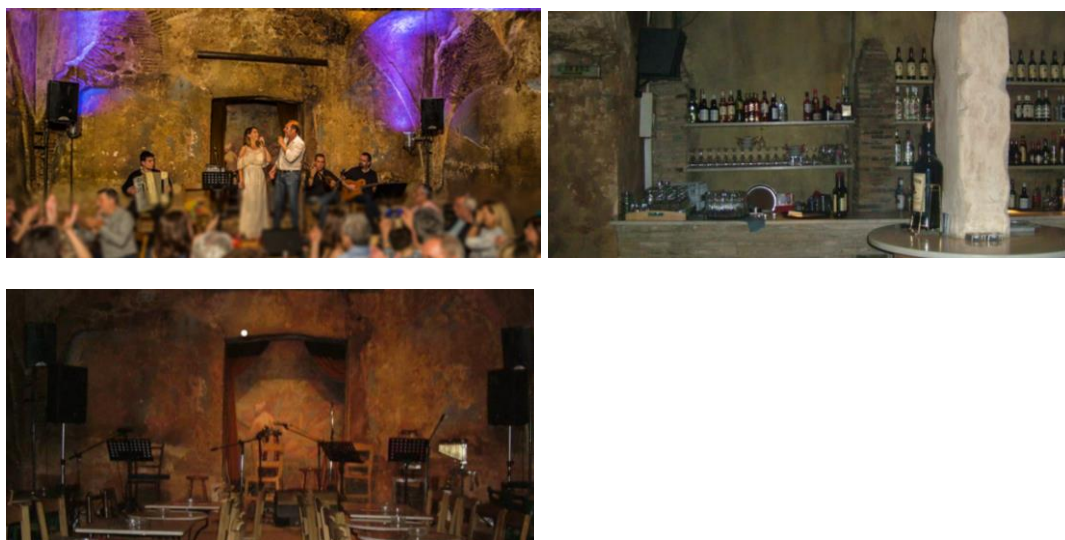
Εικόνα 50: παθολογία σε διαμήκη τομή ΒΒ

Δ. Πρόταση Συντήρησης και Αποκατάστασης

Τα δεδομένα που έχουν συγκροτηθεί για το λουτρό επιτρέπουν την γραφική αποκατάσταση του μνημείου, αφού το μνημείο διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση. Τα σημεία για τα οποία δεν έχουμε εικόνα, σχετίζονται με την θερμή αίθουσα. Συγκεκριμένα υπάρχει ασάφεια στον τρόπο που έκλειναν τα ανοίγματα της οροφής και στο είδος του ανοίγματος για την τροφοδοσία της φωτιάς. Είναι γνωστός όμως ο τρόπος κατασκευής των υποκαύστων σε συνδυασμό με το τελικό δάπεδο.

Δ1. Τεκμηρίωση προτάσεων για επανάχρηση οθωμανικών λουτρών με αναφορά σε ανάλογα παραδείγματα με προσωπική κριτική

Τα οθωμανικά λουτρά και γενικότερα σύνολα της οθωμανικής κληρονομιάς δεν αποτελούν μνημεία που βρίσκονται σε πρώτη γραμμή, ως προς την αποκατάσταση και ανάδειξή τους στην Ελλάδα. Η πλειονότητα των χαμάμ είτε παραμένουν σε ερειπιώδη κατάσταση είτε έχουν επαναχρησιμοποιηθεί με χρήσεις που θίγουν τις αξίες τους. Παρατηρήθηκε μεγάλος αριθμός χαμάμ με ποικιλία χρήσεων όπως μουσικές σκηνές, εστιατόρια, καταστήματα ρούχων και εκθεσιακοί χώροι. Αναμφίβολα με την επιλογή χρήσεων πέραν της λειτουργίας τους ως λουτρά απομακρυνόμαστε από την πρωταρχική τους χρήση. Παρατηρήθηκε όμως ότι οι διαρρυθμίσεις που επιβάλλουν οι διαφορετικές λειτουργίες από νέες χρήσεις αλλάζει την διάρθρωση και την διακόσμηση των κτιρίων. Σύμφωνα με το άρθρο 5 της Χάρτας της Βενετίας, η συντήρηση των μνημείων ευνοείται πάντοτε από την καταλληλότητα τους να χρησιμοποιηθούν για κάποιον ωφέλιμο σκοπό στην κοινωνία. Οι διαρρυθμίσεις που επιβάλλουν οι αλλαγές πρέπει να αντιμετωπίζονται και να επιτρέπονται μέσα σ' αυτά τα όρια. Δυστυχώς στις περισσότερες περιπτώσεις χάνονται οι αξίες του μνημείου και κυριαρχεί η νέα χρήση που συνήθως είναι κάποια επιχείρηση.

Εικόνα 51: επανάχρηση χαμάμ ως μουσική σκηνή στην Αθήνα

<http://xamam.gr/#map> (6/10/2021)

Χαρακτηριστικό παράδειγμα το οποίο η επανάχρηση του αλλοιώνει τον χαρακτήρα του χαμάμ είναι η επανάχρηση ως μουσική σκηνή στην Αθήνα. Χωρίς την επίσκεψη μου στον χώρο ο έντονος φωτισμός με μωβ αποχρώσεις, η κάβα που καταλαμβάνει μεγάλο χώρο

καθώς και ο μεγάλος κινητός εξοπλισμός για την λειτουργία του μπαρ δεν συνυπάρχουν αρμονικά με το μνημείο.

Εικόνα 52: επανάχρηση χαμάμ ως κατάστημα ρούχων στα Χανιά

<https://gr.worldorgs.com/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82/%CF%87%CE%B1%CE%BD%CE%B9%CE%AC/%CE%BA%CE%B1%CF%84%CE%AC%CF%83%CF%84%CE%B7%CE%BC%CE%B1/xamam-clothes> (5/10/2021)

Εικόνα 53: εξωτερική άποψη του καταστήματος στα Χανιά

https://www.google.gr/maps/place/%CE%A7%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%9C+%CE%9C%CE%9F%CE%9D%CE%9F%CE%A0%CE%A1%CE%9F%CE%A3%CE%A9%CE%A0%CE%97+%CE%95.%CE%A0.%CE%95./@35.5155872,24.0177695,3a,85.6y,134.28h,95.4t/data=!3m7!1e1!3m5!1sV8JNp0h0wJErFpQ593b7oQ!2e0!6shhttps:%2F%2Fstreetviewpixelspa.googleapis.com%2Fv1%2Fthumbnail%3Fpanoid%3DV8JNp0h0wJErFpQ593b7oQ%26cb_client%3Dsearch.gwsprod.gps%26w%3D86%26h%3D86%26yaw%3D143.82852%26pitch%3D0%26thumbfov%3D100!7i13312!8i6656!4m8!1m2!2m1!1zz4fOsc68zrHOvCDPh86xrvOt860z4nOvQ!3m4!1s0x149c7dbc34e9c481:0x648162c769b23dd3!8m2!3d35.5155242!4d24.0178286?hl=el (7/10/21)

Ακόμη και στην περίπτωση επανάχρησης χαμάμ στην οδό Χάληδων στα Χανιά σε κατάστημα ενδυμάτων, δίνεται η εντύπωση ενός σύγχρονου καταστήματος εσωτερικά από το οποίο χάνονται τα αυθεντικά στοιχεία του μνημείου. Σύμφωνα με το άρθρο 13 της Χάρτας της Βενετίας, οι προσθήκες δεν μπορεί να γίνουν δεκτές παρά μόνο αν σέβονται όλα τα ενδιαφέροντα μέρη του κτιρίου, το παραδοσιακό του πλαίσιο, την ισορροπία της

συνθέσεως του και τις σχέσεις του με τον περιβάλλοντα χώρο. Οι προσθήκες που έχουν γίνει στο χαμάμ για την κάλυψη των αναγκών είναι πάρα πολλές σε σχέση με τον χώρο, οπότε κυριαρχούν. Πέραν των στεγών του μνημείου, όπου δεν έχει γίνει κάποια επέμβαση, οι επεμβάσεις στο εσωτερικό του μνημείου δεν ισορροπούν με τα αυθεντικά μέρη.

Μελετώντας τα Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό και μη χώρο και εστιάζοντας στην κατάσταση στην οποία βρίσκονται σήμερα, παρατηρούνται και έργα τα οποία αναδεικνύουν τα χαμάμ και την εποχή κατασκευής και λειτουργίας τους. Στην αναζήτηση παραδειγμάτων επανάχρησης οθωμανικών λουτρών με έναν τρόπο ο οποίος να υπακούει στις κοινώς αποδεκτές αρχές των αποκαταστάσεων εντοπίστηκαν περιπτώσεις μελέτης των τελευταίων έξι χρόνων οι οποίες μελετήθηκαν πριν ξεκινήσει η πρόταση αποκατάστασης του υπό μελέτη χαμάμ στις Μουρνιές.

Η αποκατάσταση των χαμάμ είναι μια διαδικασία η οποία είναι πολλές φορές δύσκολη για λόγους οικονομικούς, γραφειοκρατικούς και άλλους. Θα έπρεπε, όμως, σε κάθε περίπτωση, να προστατεύονται τα μνημεία από ακατάλληλες χρήσεις και λανθασμένες επεμβάσεις.

Οθωμανικό Λουτρό (Χαμάμ) στην οδό Κατρέ στα Χανιά

Εικόνα 54: επανάχρηση χαμάμ σε εκθεσιακό χώρο στα Χανιά

<https://www.cnn.gr/style/politismos/story/278729/xania-to-palio-xamam-egine-aithoysa-technis> (3/10/201)

Στην συνοικία του Καστελίου των Χανίων, όπου αποτελεί τον πρώτο πυρήνα της Πόλης, βρίσκεται ένα από τα πρώτα χαμάμ των Οθωμανών. Το 2021 αποκαταστάθηκε και μετατράπηκε σε αίθουσα τέχνης με δυνατότητα φιλοξενίας επιλεγμένων καλλιτεχνικών δράσεων.¹⁹ Στον ιδιαίτερο αυτό χώρο, που ανήκει στην Αρχαιολογική Υπηρεσία μπορούν να φιλοξενηθούν εκθέσεις ζωγραφικής, φωτογραφίας, κεραμικής, γλυπτικής. Η εν λόγω αποκατάσταση συνομιλεί με τη γειτονική ανασκαφή, ως αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας της πόλης.

Δυστυχώς δεν εντοπίστηκαν φωτογραφίες του χώρου πριν την αποκατάσταση ώστε να γίνουν συγκρίσεις, αλλά η χρήση ως εκθεσιακός χώρος με τα φορητά πανέλα όπως φαίνονται στις φωτογραφίες φαίνεται να συνυπάρχει αρμονικά με τον χώρο και το χαμάμ αναδεικνύεται.

¹⁹ <https://www.kriti24.gr/chania-to-palio-chamam-egine-aithoysa-technis-foto/> (19/11/2021)

Οθωμανικό Λουτρό (Χαμάμ) στο Καστελλόριζο

Εικόνα 55: ραντάρ διεξόδους εδάφους, χαμάμ Καστελλόριζο

http://geoservice.gr/?attachment_id=256 (3/10/201)

Εικόνα 56: απόψεις από την αποκατάσταση του χαμάμ στο Καστελλόριζο

Εικόνα 57: κάτοψη και τομή χαμάμ στο χαμάμ Καστελλόριζου

<https://www.ifostudio.com/hamam-kastelorizo-gr> (3/10/201)

Πρόκειται για ένα μικρό χαμάμ του 19ου αιώνα, διαστάσεων 4Χ4 μ. στο Καστελλόριζο. Πριν την αποκατάστασή του, το κτήριο ήταν σε κακή κατάσταση και δεν υπήρχαν πολλά από τα βασικά λειτουργικά του στοιχεία. Με πρωτοβουλία Ελληνοαυστραλών ομογενών που οραματίστηκαν την αποκατάσταση μνημείων της ερειπωμένης περιοχής του Κάστρου, συμπορεύτηκαν και φίλοι του Καστελλορίζου, αντιλαμβανόμενοι ότι το λουτρό είναι κοινή πολιτιστική κληρονομιά που χρήζει προστασίας.²⁰

²⁰ ο.π. (6/10/21)

Εικόνα 58: εξωτερική άποψη χαμάμ, Καστελόριζο

<http://atpdiary.com/fiorucci-art-trust-kastellorizo/> (6/10/21)

Για την εν λόγω ολοκληρωμένη μελέτη αποκατάστασης αξίζει να επισημανθεί η αίσθηση του “καινούργιου” που δίνει το χαμάμ από τις εξωτερικές όψεις. Η επίχριση των τοίχων με νέο επίχρισμα, συνεπάγεται την εξάλειψη των ιστορικών φάσεων που έφερε το μνημείο. Εσωτερικά του μνημείου ελήφθησαν υπόψη, οι ιστορικές φάσεις του κτηρίου, όπως τα ιταλικά γκράφιτι και οι επιγραφές από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.²¹

Χαμάμ στην Στρατονίκη

Εικόνα 59: αποκατάσταση χαμάμ στην Στρατονίκη

<https://www.dailysabah.com/history/2018/06/19/seljuk-bath-restored-in-the-city-of-gladiators> (6/8/2021)

<https://www.hurriyetdailynews.com/seljuk-bath-restored-in-city-of-gladiators-133501> (6/8/2021)

Το Σελτζούκ χαμάμ, είναι ένα παραδοσιακό τούρκικο λουτρό, στην αρχαία πόλη Στρατονίκη της Μικράς Ασίας στην περιοχή Γιαταγάν της Μούγλα και αποκαταστάθηκε στην αρχική του κατάσταση. Ο καθηγητής Bilal Söğüt, επικεφαλής των ανασκαφών στη Στρατονίκη και καθηγητής στο Αρχαιολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου του Pamukkale

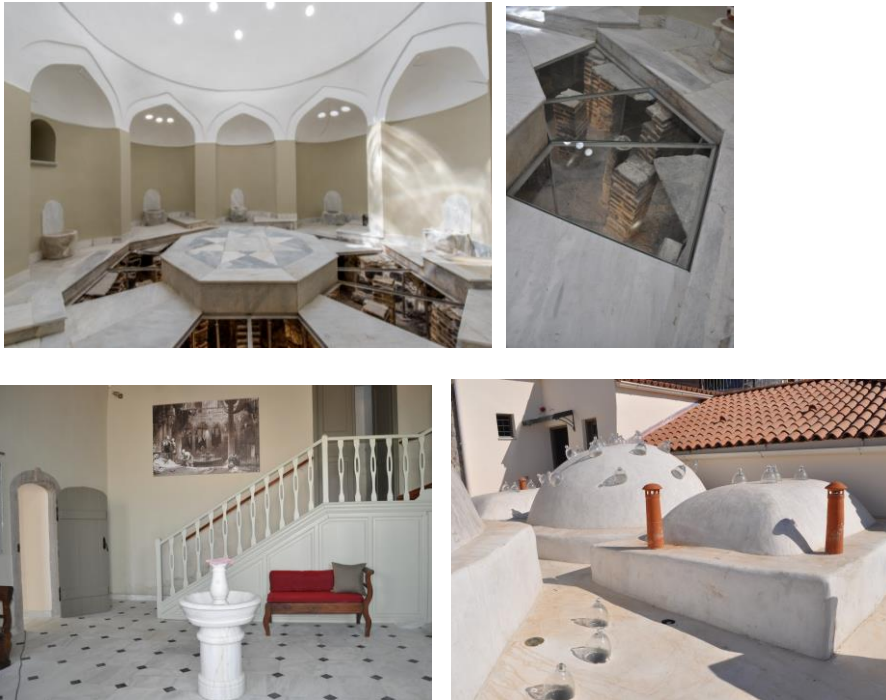
²¹ ο.π. (6/10/21)

χρονολογεί το χαμάμ πριν από σχεδόν 700 χρόνια. Η ημερομηνία καθορίστηκε χρησιμοποιώντας νομίσματα και κεραμικά που βρέθηκαν στον χώρο.²²

Οι μελετητές προσπάθησαν να διατηρήσουν όσο είναι δυνατόν το λουτρό κοντά στο πρωτότυπο. Όσον αφορά το δάπεδο που ήταν κατεστραμμένο, τοποθετήθηκε προστατευτικό γυαλί ώστε να φαίνονται τα υπόκαυστα. Ο Söğüt σημείωσε ότι μετά την αποκατάσταση το λουτρό άνοιξε για τους τουρίστες. Από το 2018 η πρόσβαση ήταν πλέον εφικτή και έχουν δημιουργηθεί και χώροι στάσης. Ακόμη, προβλέπεται η χρήση τεχνολογιών τρισδιάστατης απεικόνισης, ώστε ο επισκέπτης να έχει μια “διαφορετική” περιήγηση στο μνημείο.²³

Στο εν λόγω μνημείο που λειτουργεί ως επισκέψιμος χώρος καθαρίστηκαν όλες οι σαθρές επιφάνειες και δεν επιχρίστηκαν εκ νέου. Με αυτόν τον τρόπο διατηρήθηκαν όλες οι αξιόλογες προσθήκες όλων των εποχών στη σημερινή υπόσταση του μνημείου, όπως προτάσσει και το άρθρο 11 της χάρτας της Βενετίας.

Χαμάμ στην Μήθυμνα της Λέσβου

Εικόνα 60: αποκατάσταση χαμάμ στην Μήθυμνα της Λέσβου

<https://www.ynmteba.gr/espa/xamam> (6/8/2021)

Το Οθωμανικό λουτρό (Χαμάμ) στη Μήθυμνα Λέσβου είναι ένα από τα σημαντικότερα κτίσματα που διασώζονται από την Οθωμανική περίοδο στην περιοχή.²⁴ Το έργο

²² <https://www.dailysabah.com/history/2018/06/19/seljuk-bath-restored-in-the-city-of-gladiators> (6/8/2021)

²³ <https://www.hurriyetdailynews.com/seljuk-bath-restored-in-city-of-gladiators-133501> (6/8/2021)

²⁴ <https://www.ynmteba.gr/espa/xamam> (6/8/2021)

αποκατάστασης του εν λόγω χαμάμ υλοποιήθηκε από την Υπηρεσία Νεωτέρων Μνημείων και Τεχνικών Έργων Βορείου Αιγαίου στο διάστημα από το 2010 έως το 2015.

Στόχος της αποκατάστασης ήταν να γίνει εμφανής η αρχική χρήση και ο τρόπος λειτουργίας του χαμάμ. Διατηρήθηκε και αναδείχθηκε η κατασκευαστική λογική του μνημείου όπως ο χώρος των υποκαύστων και της εστίας. Για την ανάδειξη των υποκαύστων, όπως φαίνεται στην Εικόνα 57, σχεδιάστηκε σημειακά γυάλινο δάπεδο προκειμένου να είναι ορατοί οι κιονίσκοι των υποκαύστων. Όπως φαίνεται από τις φωτογραφίες μετά την υλοποίηση του έργου προστέθηκαν και νέα στοιχεία, όπως κινητός εξοπλισμός, για τα οποία δεν βρέθηκε κάποια τεκμηρίωση.

Επιπλέον, οι τοιχοποιίες τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά έχουν επιχρισθεί με αποτέλεσμα να μην υπάρχει το στοιχείο του χρόνου και της ιστορίας που φέρουν.

Χαμάμ στην Σεβίλλη

Εικόνα 61: επανάχρηση χαμάμ σε μπαρ στην Σεβίλλη

<https://english.elpais.com/arts/2021-02-17/12th-century-bathhouse-uncovered-in-spanish-bar.html> 14/10/2021

<https://azahar-sevilla.com/sevilletapas/tag/cerveceria-giralda/> 14/10/2021

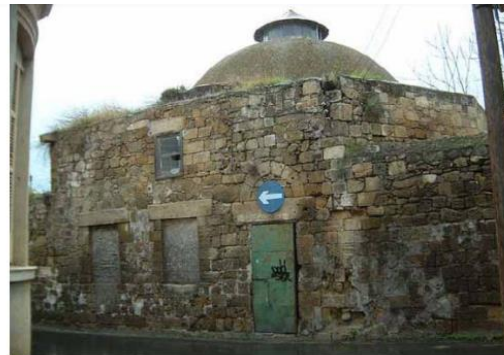
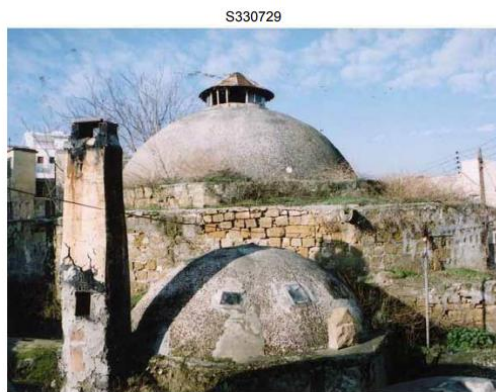
Το χαμάμ στην οδό Ματέος Γκάγκο, στη ισπανική πόλη Σεβίλλη, βρίσκεται μόλις λίγα μέτρα μακριά από τον καθεδρικό ναό της πόλης και εδώ και έναν αιώνα ήταν το πιο πολυσύχναστο από τα αραβικά λουτρά της πόλης. Το χαμάμ δεν ήταν ορατό, εξ αιτίας των κατασκευών ενός δημοφιλούς μπαρ από ένα δημοφιλές μπαρ με το όνομα Cervecería Giralda. Στις αρχές του εικοστού αιώνα, ο αρχιτέκτονας Vicente Traver μετέτρεψε το κτίριο σε ξενοδοχείο, αποκρύπτοντας (και διατηρώντας) ένα λουτρό που χρονολογείται από τον 12ο αιώνα, στην εποχή του Χαλιφάτου Almoahad που κυβερνούσε την Ανδαλουσία.

Η παλαιά κατασκευή εμφανίστηκε ξανά το περασμένο καλοκαίρι όταν το μπαρ υποβλήθηκε σε εργασίες ανακαίνισης. Αποκαλύφθηκαν τοιχογραφίες υψηλής ποιότητας που είναι μοναδικές για την Ισπανία και την Πορτογαλία. Το εύρημα αποτέλεσε μεγάλη έκπληξη, καθώς όλοι είχαν σκεφτεί προηγουμένως ότι η δομή δεν ήταν τίποτα περισσότερο από ένα «παστίς Neo-Mudejar», σύμφωνα με τα λόγια του Fran Díaz, του αρχιτέκτονα που είναι υπεύθυνος για την αποκατάσταση. «Το πιο σημαντικό είναι ότι συνειδητοποιήσαμε ότι το

λουτρό ήταν ζωγραφισμένο πλήρως, από πάνω προς τα κάτω, με γεωμετρική διακόσμηση υψηλής ποιότητας», λέει ο Varlvaro Jiménez, αρχαιολόγος που επέβλεψε το έργο.²⁵

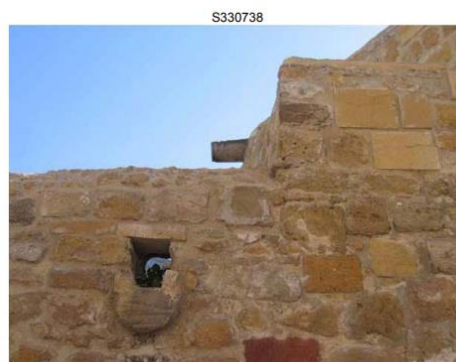
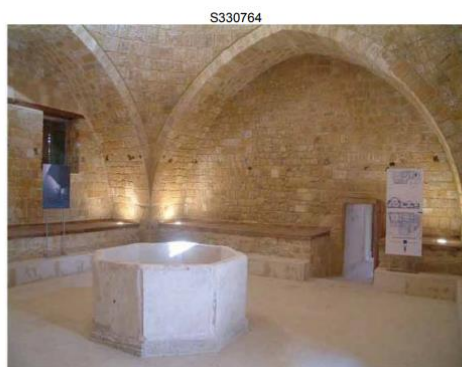
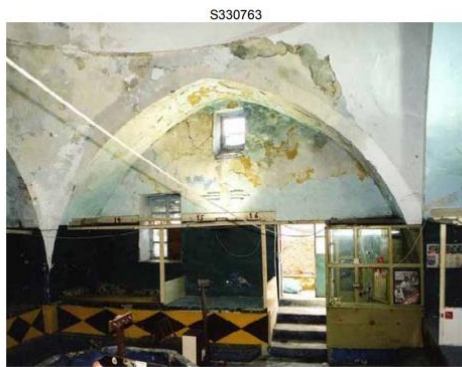
«Δεδομένης της σημασίας των ευρημάτων, η αρχιτεκτονική έκανε ένα βήμα πίσω και άνοιξε το δρόμο για την αρχαιολογία. Η λύση που βρήκαμε για τη διατήρηση των λουτρών επιτρέποντας στο χώρο να συνεχίσει να λειτουργεί ως μπαρ ήταν να χρησιμοποιήσουμε ένα μεταλλικό γείσο για να στεφανώσουμε τα παραδοσιακά πλακάκια τοίχου που έβαλε εκεί ο Vicente Traver και τα οποία αποτελούν πλέον μέρος της προσωπικότητας του καταστήματος. Ο αρχικός ξύλινος μετρητής ράβδων έχει επίσης διατηρηθεί », σημειώνει ο Fran Díaz.²⁶

Δ1α. Πέντε βραβευμένες αποκαταστάσεις οθωμανικών λουτρών
Omeriye χαμάμ, Λευκωσία, 2007

²⁵ <https://english.elpais.com/arts/2021-02-17/12th-century-bathhouse-uncovered-in-spanish-bar.html> (14/10/2021)

²⁶ <https://english.elpais.com/arts/2021-02-17/12th-century-bathhouse-uncovered-in-spanish-bar.html> (14/10/2021)

Εικόνα 62: αποκατάσταση χαμάμ Omeriye στην Λευκωσία

<https://www.archnet.org/sites/6218> (11/11/2021)

Το Omeriye χαμάμ στη Λευκωσία είναι μνημείο του 16ου αιώνα, σε μια από τις πιο παραμελημένες περιοχές της περιτειχισμένης πόλης της Λευκωσίας.²⁷ Στόχος της αποκατάστασης, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2002, ήταν ο επανασχεδιασμός του άμεσου περιβάλλοντος του χώρου και η διατήρηση της παραδοσιακής χρήσης, του χαμάμ.

Το έργο συμβάλλει στη διατήρηση και την προώθηση του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα και της ιστορίας της πόλης, καθώς και στην αναβάθμιση του κτιριακού περιβάλλοντος της περιοχής. Πραγματοποιήθηκε στερέωση των θόλων και εκσυγχρονισμός των αποχετεύσεων και των ηλεκτρικών συστημάτων, προκειμένου να λειτουργήσει το χαμάμ. Η αποκατάσταση του Omeriye απέσπασε βραβείο Europa Nostra το 2005.²⁸

Σήμερα αποτελεί ορόσημο της περιτειχισμένης πόλης της Λευκωσίας, και η αποκατάσταση έχει καταφέρει να διασφαλίσει την αυθεντικότητα του και παράλληλα έχει προσαρμοστεί στις σύγχρονες ανάγκες. Η αποκατάσταση του χαμάμ Omeriye, μαζί με τον επανασχεδιασμό του άμεσου περιβάλλοντος χώρου, συνέβαλε στην αναβάθμιση του δομημένου περιβάλλοντος της περιοχής και στην κοινωνική ενίσχυση του χώρου που φέρνει νέα δραστηριότητα στην παλιά πόλη.

²⁷ <https://www.europeanheritageawards.eu/winners/omeriye-ottoman-baths-nicosia/> 9/10/2021

²⁸ <https://www.archnet.org/sites/6218> 11/11/2021

Συγκρότημα Ilyas Bey στη Μίλητο

Εικόνα 63: αποκατάσταση χαμάμ στην Μίλητο, Συγκρότημα Ilyas Bey

<https://www.flickr.com/photos/europanostra/6964120703/in/album-72157629210844550/> (11/10/21)

Εικόνα 64: στιγμιότυπα από βίντεο περιήγησης στο Ilyas Bey από το διαδίκτυο

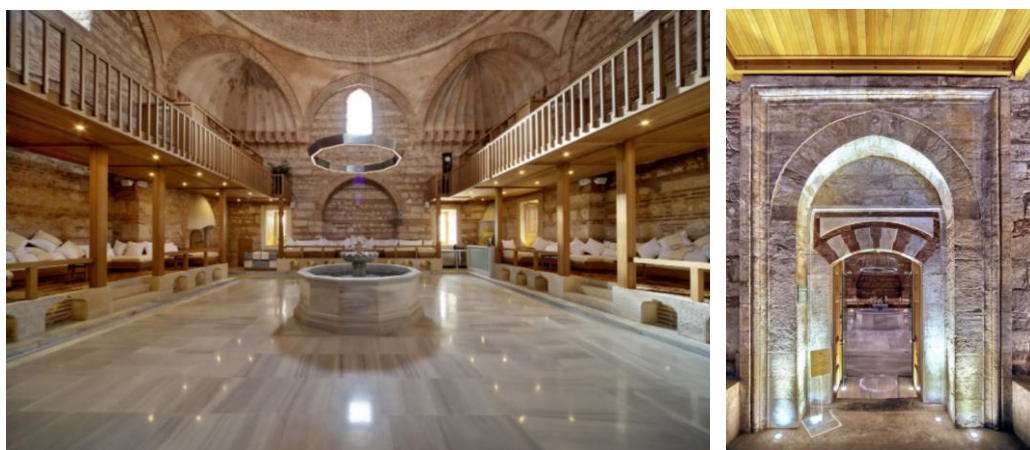
https://www.youtube.com/watch?v=QPcO9mSFjh8&ab_channel=TunayATE%C5%9E (11/10/21)

Το συγκρότημα Ilyas Bey βρίσκεται στον αρχαιολογικό χώρο της Μίλητου, τη σημερινή πόλη Balat, στην επαρχία Aydin της Τουρκίας. Το μνημείο αποτελείται από ένα τζαμί, ένα μεντρεσέ και ένα διπλό χαμάμ με ξεχωριστά τμήματα για άνδρες και γυναίκες, καθώς και άλλα βοηθητικά κτίσματα.

Η κριτική επιτροπή των βραβείων της Europa Nostra εκτίμησε την ποιότητα της τεκμηρίωσης, καθώς και τον προσεκτικό χειρισμό των ερειπίων που χρονολογούνται από το 1404. Πρωταρχικός στόχος του έργου ήταν η αποκατάσταση του συγκροτήματος ως χώρου πολιτιστικής κληρονομιάς, εξασφαλίζοντας την ολοκληρωμένη παρουσίαση και προβολή των φυσικών και πολιτιστικών στοιχείων του. Το μνημείο χρησιμοποιήθηκε ως μουσείο παρουσίασης της πολιτιστικής κληρονομιάς και των παραδόσεων της περιοχής. Η αποκατάσταση του Ilyas Bey απέσπασε βραβείο Europa nostra το 2012.²⁹

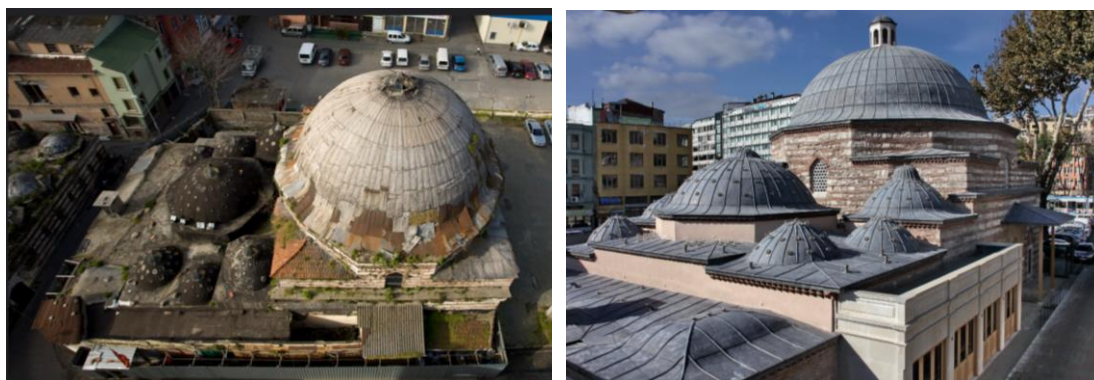
²⁹ <https://www.europeanheritageawards.eu/winners/miletos-ilyas-bey-complex/> (11/10/21)

Κιλίς Ali Paşa Hamam στην Κωνσταντινούπολη

Εικόνα 65: αποκατάσταση χαμάμ Kılıç Ali Paşa στην Κωνσταντινούπολη, εσωτερικές απόψεις

<https://www.europeanheritageawards.eu/winners/kilic-ali-pasa-hamam-istanbul/> (11/10/21)

Εικόνα 66: αποκατάσταση χαμάμ Kılıç Ali Paşa στην Κωνσταντινούπολη, εξωτερικές απόψεις

<https://www.flickr.com/photos/europanostra/33681452965/in/album-72157681416179225/> (11/10/21)

Το τρίτο χαμάμ του οποίου η αποκατάσταση απέσπασε βραβείο Europa nostra το 2017 είναι το Kılıç Ali Paşa Hamam στην Κωνσταντινούπολη. Στόχος του έργου ήταν να αποκαταστήσει το χαμάμ της περιόδου Σινάν, του οποίου κυρίως λόγω σεισμών και ακατάλληλων συντηρήσεων στο παρελθόν είχε αλλοιωθεί η αρχική του κατάσταση και να προταθεί επανάχρηση ως παραδοσιακό οθωμανικό λουτρό.³⁰

Παράλληλα με την απαραίτητη επισκευή των σοβαρά κατεστραμμένων επιφανειών και την ενίσχυση δομικών στοιχείων, βασική επιταγή στην αποκατάσταση ήταν ο εντοπισμός των αρχικών στοιχείων του σχεδίου του Sinan, τα οποία είχαν καλυφθεί εν μέρει ή πλήρως από μεταγενέστερες προσθήκες. Αυτές οι προσθήκες, οι οποίες γενικά ενσωματώθηκαν για να καλύψουν τις μεταβαλλόμενες απαιτήσεις των πελατών του Hamam, είχαν επηρεάσει αρνητικά τις χωρικές ποιότητες του αρχικού σχεδιασμού.

Η κριτική επιτροπή σημείωσε ότι «αυτός ο χώρος ζωντανής κληρονομιάς έχει αναζωογονηθεί με ένα συνδυασμό τεχνογνωσίας στην αρχιτεκτονική και τη δεξιότητα των

³⁰ <https://www.europeanheritageawards.eu/winners/kilic-ali-pasa-hamam-istanbul/> (11/10/21)

κατασκευαστών. Είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα οθωμανικού λουτρού και η επιτυχία αυτού του έργου έχει σημαντική δύναμη παραδείγματος». ³¹

Το έργο ξεκίνησε και χρηματοδοτήθηκε ιδιωτικά από τον ιδιοκτήτη, τον κ. Nureddin İren, του οποίου η επιθυμία να επιστρέψει το χαμάμ στην αρχική του λειτουργία με σεβασμό υλοποιήθηκε από τον Cafer Bozkurt και την αρχιτεκτονική του ομάδα. Το εν λόγω χαμάμ έχει αποκατασταθεί με τη χρήση παραδοσιακών τεχνικών, ειδικά αναφορικά με την αποκατάσταση του θόλου, η οποία αποτέλεσε μεγάλο έργο λόγω κατασκευαστικών και διακοσμητικών θεμάτων.

Shahi Hammam, Λαχόρη, Πακιστάν

Εικόνα 67: αίθουσα παρουσιάσεων στο χαμάμ, συντήρηση τοιχογραφιών στο Shahi Hammam στο Πακιστάν

<https://s3.us-east-1.amazonaws.com/media.archnet.org/system/publications/contents/10774/original/DTP103159.pdf?156103627>
14/10/21

Η αποκατάσταση του Shahi Hammam στην περιτειχισμένη πόλη της Λαχόρης, συγκρότημα 1.000 τ.μ., έλαβε Βραβείο στα βραβεία UNESCO Asia -Pacific Awards for Cultural Heritage Conservation, που ανακοινώθηκαν στην Μπανγκόκ την 1η Σεπτεμβρίου 2016. Η Πολιτιστική Εταιρεία Aga Khan του Πακιστάν (AKCSP), με οικονομική υποστήριξη της Βασιλικής Νορβηγικής Πρεσβείας (RNE) και τη διευκόλυνση του δήμου της τειχισμένης πόλης της Λαχόρης (WCLA), πραγματοποίησε τη συντήρηση του δημόσιου λουτρού της εποχής των Μογκάλ. Η αποκατάσταση διήρκεσε δύο χρόνια και ολοκληρώθηκε το 2015, αποτελώντας σύμπραξη δημόσιου-ιδιωτικού τομέα. ³²

³¹ <https://www.europeanheritageawards.eu/winners/kilic-ali-pasa-hamam-istanbul/> (11/10/21)

³² <https://s3.us-east-1.amazonaws.com/media.archnet.org/system/publications/contents/10774/original/DTP103159.pdf?156103627> (14/10/21)

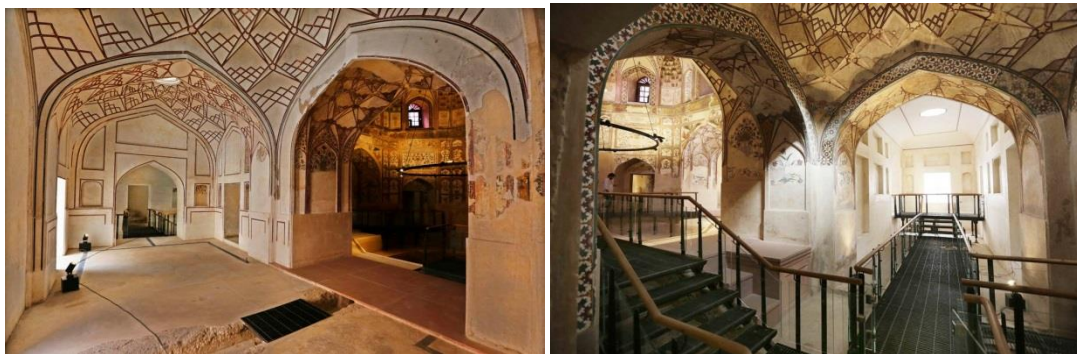

Εικόνα 68: κεντρικός θάλαμος του χαμάμ με αποκατεστημένες τοιχογραφίες, Shahi Hammam, Λαχόρη, Πακιστάν

Εικόνα 69: Ανασκαφή του συστήματος θέρμανσης χαμάμ, Shahi Hammam, Λαχόρη

<https://www.akdn.org/gallery/mughal-bathhouse-renewed-shahi-hammam-lahore-walled-city-pakistan>
14/10/21

Οι πρωταρχικοί στόχοι της συντήρησης και αποκατάστασης του μνημείου ήταν η παρουσίαση των ερειπίων του λουτρού μέσω των αρχαιολογικών ανασκαφών, οι οποίες ανέδειξαν τα δίκτυα ύδρευσης, αποχέτευσης και θέρμανσης καθώς και το ιστορικό επίπεδο του δαπέδου. Το λουτρό λειτουργεί ως μουσείο, στο οποίο οι επισκέπτες μπορούν να αντιληφθούν το χαμάμ και να καταλάβουν τη δομή αλλά και την ατμόσφαιρά του. Ο τρόπος λειτουργίας του χαμάμ γίνεται αντιληπτός μέσα από τα υπόκαυστα τα οποία έχουν ανασκαφεί και συντηρηθεί.

Εικόνα 70: εσωτερικές απόψεις αποκατάστασης Shahi Hammam

<https://www.thenews.com.pk/tns/detail/559405-shahi-hamam-bathing-royalty> (14/10/21)

Όσον αφορά την αποκατάσταση στο Shahi Hammam, έχουν σχεδιαστεί μεταλλικοί διάδρομοι με σχάρες οι οποίοι είναι πλήρως διακριτοί από το υφιστάμενο κέλυφος και παράλληλα βρίσκονται σε αρμονία με αυτό.

Η συντήρηση των τοιχογραφιών αποτέλεσε μεγάλο έργο στο παρόν μνημείο. Από το 1991 αποκαλύφθηκαν για πρώτη φορά οι τοιχογραφίες, της Μογγολικής περιόδου που απεικονίζουν αγγέλους και πουλιά καθώς και φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα. Διαπιστώθηκε ότι ο σχεδιασμός και οι συνθέσεις των τοιχογραφιών ήταν οι αυθεντικές αλλά ότι η βασική τους δομή είχε υποστεί αλλαγές με την πάροδο του χρόνου λόγω επαναχρωματισμών. Η κατάσταση των τοιχογραφιών ταξινομήθηκε σε έξι κατηγορίες, που κυμαίνονται από αυτές

στην αρχική τους κατάσταση (με σημάδια γήρανσης και βιολογικών φθορών) έως πολύ διαβρωμένες τοιχογραφίες.³³

Η έντονη διάβρωση στις τοιχογραφίες προκλήθηκε πιθανότατα από τριχοειδή αναρρίχηση νερού, η οποία πιθανώς να προήλθε από τον τελευταία εφαρμοσμένο συμπακνωμένο γύψο. Προκειμένου να διατηρηθούν οι τοιχογραφίες, οι επεμβάσεις περιελάμβαναν γραφική τεκμηρίωση και καθαρισμό ολόκληρης της τοιχογραφίας, καθώς και διαφορετικό τρόπο επέμβασης για τις περιοχές που παρουσίασαν πολυάριθμα στρώματα φθοράς. Σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου η αρχική σύνθεση είχε χαθεί, τα υπερκείμενα στρώματα χρωμάτων αφαιρέθηκαν συστηματικά.

Yeralti hamam, Αζερμπαϊτζάν

Εικόνα 71: εξωτερικές απόψεις Αποκατάστασης του Yeralti hamam στο Αζερμπαϊτζάν

<https://menafn.com/1100402639/Azerbaijani-president-first-lady-view-restoration-and-conservation-work-carried-out-in-part-of-Icherisheher> (30/11/21)

Το Yeralti hamam βρίσκεται κοντά στις πύλες του φρουρίου Icherisheher στο Μπακού του Αζερμπαϊτζάν. Πρόκειται για υπόγεια κατασκευή, σύνηθες για τα λουτρά του Μπακού. Στην επιφάνεια του εδάφους υπήρχαν δύο θόλοι με οπές που επέτρεπαν στο φως να εισέλθει στο εσωτερικό του.

Το λουτρό χτίστηκε κατά πάσα πιθανότητα στις αρχές του 17ου αιώνα. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η κατασκευή λουτρών στις εισόδους της πόλης ήταν ευρέως διαδεδομένη, έτσι ώστε οι ταξιδιώτες να μπορούν να πλυθούν πριν μπουν στην πόλη. Μετά την κατάκτηση του Μπακού από τα ρωσικά στρατεύματα το 1806, ένα γραφείο

³³ <https://s3.us-east-1.amazonaws.com/media.archnet.org/system/publications/contents/10774/original/DTP103159.pdf?156103627> (14/10/21)

στρατιωτικών διοικήτων εγκαταστάθηκε στο λουτρό. Το ίδιο το λουτρό ήταν καλυμμένο με χώμα και οι θόλοι γκρεμίστηκαν.

Το 2018-2020, έλαβαν χώρα οι εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης. Η επίβλεψη του έργου έγινε από την αυστριακή εταιρεία "Atelier Erich Pummer".

Εικόνα 72: τρόπος απεικόνισης της έκθεσης, Yeralti hamam στο Αζερμπαϊτζάν

https://www.google.gr/maps/uv?pb=!1s0x40307d4dec67bd63%3A0x3ed1e1172b5f3f0!3m1!7e115!4shttps%3A%2F%2F5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipM91Gp_5skEgoHEsToHdOrNrOp1Tj1_wQyRvAlv%3Dw260-h175-n-k-no!5zeWVvYWx0aSB0YW1tYW0gLSDOkc69zrHOts6uz4TOt8-DzrcgR29vZ2xl!15sCglgAQ&imagekey=!1e10!2sAF1QipNoYdSmU-uumrMdmTLPT6QjXAKWsf-8yqzE_c1E&hl=e
(29/11/21)

Δ1β. Επιλεγμένες προτάσεις αποκαταστάσεων αρχαιολογικών χώρων ως αναφορά για την παρούσα πρόταση

Αρχαιολογικός Χώρος Καθεδρικού Ναού του Αγ. Πέτρου, Γενεύη

Εικόνα 73: άποψη από την αποκατάσταση του αρχαιολογικού χώρου του Καθεδρικού ναού στην Γενεύη

<https://www.thematis.ch/projets/site-archeologique-cathedrale-st-pierre-geneve/> (21/11/21)

Εικόνα 74: απόψεις της μεταλλικής πλατφόρμας και σκάλας σε σχέση με το υφιστάμενο κτίριο, Αρχαιολογικός Χώρος Καθεδρικού Ναού του Αγ. Πέτρου, Γενεύη

<http://www.site-archeologique.ch/contenu.php?id-node=44&id-img=80> (21/11/21)

Εικόνα 75: κεντρικός χώρος Καθεδρικού Ναού του Αγ. Πέτρου, Γενεύη

<https://www.geneve.com/en/attractions/archaeological-site-of-st-peter-s-cathedral> (21/11/21)

Ο αρχαιολογικός χώρος κάτω από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Πέτρου στην παλιά πόλη της Γενεύης έχει συνολική έκταση πάνω από 3000 m² και περιλαμβάνει αρχαιολογικά κατάλοιπα ναών, σημαντικά για την ανάπτυξη του χριστιανισμού βόρεια των Άλπεων. Επιπλέον, οι ανασκαφές έφεραν στο φως ίχνη προχριστιανικής κατοίκησης του λόφου: πηγάδια, χώρο επεξεργασίας σιτηρών, πιθανό τελετουργικό κτίσμα και τάφους. Οι επισκέπτες μπορούν να εξερευνήσουν τα θεμέλια και τα ερείπια πολλών ρωμαϊκών κτιρίων, καθώς και αρκετών εκκλησιών που προηγήθηκαν του σημερινού γοτθικού καθεδρικού ναού του St Pierre.

Το έργο αποτελεί μια σύγχρονη επέμβαση η οποία αναδεικνύει τον αρχαιολογικό χώρο χωρίς να προσπαθήσει να αποκαταστήσει τον χώρο όπως ήταν αλλά να καταστήσει ορατές και κατανοητές τις διαδοχικές φάσεις εξέλιξης του χώρου.

Οι ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν για μια εκτεταμένη περίοδο 30 ετών (1976-2006). Τα έργα αποκάλυψαν υπολείμματα αστικής ανάπτυξης άνω των 2000 ετών στο ιστορικό κέντρο της Γενεύης.³⁴ Το 2006 ο χώρος άνοιξε για το κοινό. Έχει προσαρμοστεί με ευαισθησία για να φιλοξενεί επισκέπτες και έχει αναπτυχθεί μια υποδειγματική παρουσίαση, χρησιμοποιώντας ποικίλα μέσα για να αναδείξει έναν σημαντικό αστικό αρχαιολογικό χώρο ευρωπαϊκής και παγκόσμιας σημασίας.

³⁴

<https://www.europeanheritageawards.eu/winners/archeological-site-saint-pierre-cathedral-geneva/>
(21/11/2021)

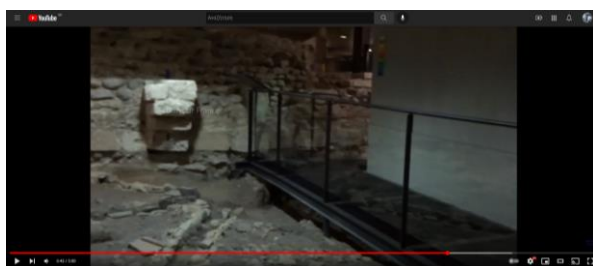
«Το έργο εκτιμάται ιδιαίτερα για την ποιότητα των ανασκαφών σε μια πιο δύσκολη τοποθεσία και για την ολοκληρωμένη προσέγγιση και την άριστη συνεργασία μεταξύ αρχαιολόγων, συντηρητών και αρχιτεκτόνων». Πρόκειται για την υλοποίηση ενός μονοπατιού, εντός του μεγαλύτερου στεγασμένου αρχαιολογικού χώρου της Ευρώπης. Οι σύγχρονοι μουσειογραφικοί πόροι - διαδραστικά μοντέλα, φωτιστικά πάνελ, κινούμενες συνθετικές εικόνες - επαναφέρουν το πνεύμα του τόπου.³⁵

Όπως φαίνεται και στις φωτογραφίες βασικό υλικό που έχει επιλεγεί για την πρόταση είναι το μέταλλο, για την δημιουργία του διαδρόμου κίνησης των επισκεπτών.

Εικόνα 76: γενική άποψη μεταλλικών πλατφορμών στην επέμβαση, Καθεδρικός Ναός του Αγ. Πέτρου, Γενεύη

<https://www.laliberte.ch/news/archives/gros-plan/un-veritable-millefeuille-archeologique-18855> (21/11/21)

Εικόνα 77: στιγμιότυπο από το youtube, Καθεδρικός Ναός του Αγ. Πέτρου, Γενεύη

https://www.youtube.com/watch?v=HmBy2KezZ60&ab_channel=BonjourFrance (21/11/21)

Εικόνα 78: οπτικοακουστική περιήγηση, Καθεδρικός Ναός του Αγ. Πέτρου, Γενεύη

<http://www.site-archeologique.ch/contenu.php?id-node=6&id-img=90> (21/11/21)

³⁵ <https://www.thematis.ch/projets/site-archeologique-cathedrale-st-pierre-geneve/> (21/11/21)

Μοντέλα, γραφικά και οπτικοακουστικές οθόνες εξηγούν περαιτέρω τα ερείπια και την ιστορία της Γενεύης μεταξύ της ρωμαϊκής περιόδου και της γοτθικής εποχής. Η προσεκτική μελέτη των πινακίδων (ή η χρήση του ηχητικού οδηγού) μπορεί να αποκαλύψει πολύ περισσότερα από όσα θα παρατηρήσει το μάτι του περιπατητή.

Illa de la Pietat, Μπικ, Βαρκελώνη

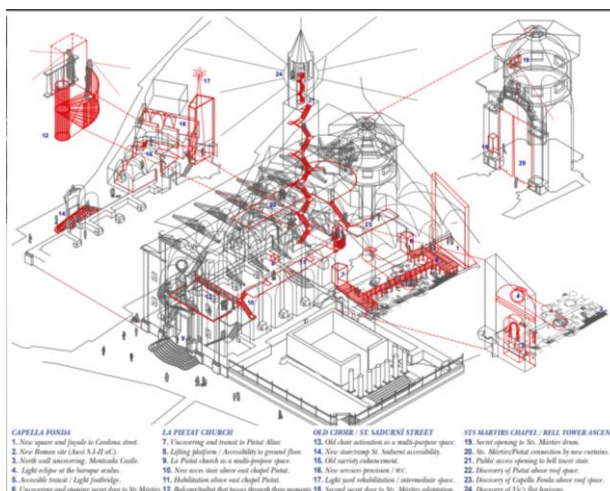

Εικόνα 79: Illa de la Pietat, απόψεις μεταλλικής πλατφόρμας

<http://www.redfundamentos.com/blog/es/obras/detalle-523/> (7/12/21)

Το «Illa de la Pietat», είναι ένα έργο ανάδειξης και αποκατάστασης στην Πόλη Μπικ στην επαρχία της Βαρκελώνης το οποίο ολοκληρώθηκε το 2020. Η επέμβαση αποτελείται από ένα άθροισμα κτιρίων που ξεκινούν από έναν ρωμαϊκό ναό και στην συνέχεια περιλαμβάνουν τα ερείπια του ρωμανικού κάστρου της Montcada, την εκκλησία και τα μπαρόκ παρεκκλήσια του La Pietat, Sants Màrtirs και Fonda.

Ο αρχιτέκτονας προτείνει μια διεισδυτική ματιά που διευκολύνει την εμπειρία του συγκροτήματος, αναγνωρίζοντας και εκτιμώντας τις διαφορετικές χρονικές και κατασκευαστικές φάσεις.

Εικόνα 80: Illa de la Pietat, άποψη του χώρου με την μεταλλική πλατφόρμα

Εικόνα 81: Illa de la Pietat, αξονομετρική άποψη

<http://www.redfundamentos.com/blog/es/obras/detalle-523/> (7/12/21)

https://eu-architecturalheritage.org/uploads/award/sheets/b/1616762182esul_003_Toni_Giron%C3%A8s_Illa_de_la_Pietat.pdf (7/12/21)

Διαφορετικοί εσωτερικοί και εξωτερικοί ενδιαμέσοι χώροι προτείνονται διαδοχικά ως νέες πόρτες ή κατώφλια που προσφέρονται για να κατανοήσουν διαφορετικές πτυχές που υπάρχουν στο μνημειακό συγκρότημα του Pietat, δημιουργώντας πολλαπλές και δαιδαλώδεις διαδρομές, οι οποίες με τη σειρά τους επιτρέπουν μια εμπειρία στον επισκέπτη βοηθώντας τον να κατανοήσουν την ουσία και με τη σειρά τους την πολυπλοκότητα του τόπου.

Εικόνα 82: Illa de la Pietat, σχέση πλατφόρμας με υφιστάμενο δάπεδο

https://eu-architecturalheritage.org/uploads/award/sheets/b/1616762185RQyi_004_Toni_Giron%C3%A8s_Illa_de_la_Pietat.pdf (7/12/21)

Όλες οι επεμβάσεις έχουν ως βασικό υλικό το μέταλλο, και είναι διακριτές από τις αυθεντικές δομές. Οι διατομές που έχουν επιλεχθεί είναι πολύ μικρές και σε συνδυασμό με τα μεγάλα μεγέθη των δομών δείχνουν πολύ 'λεπτές', αφήνοντας το μικρότερο δυνατό αποτύπωμα.

Δ2. Γενικές αρχές της επέμβασης και θεωρητική τους τεκμηρίωση

Ο σεβασμός στο μνημείο και την ιστορία του, η ανάδειξη των αξιών που αντιπροσωπεύει και αυτών που υπαγορεύονται από τις Χάρτες Αποκατάστασης υπήρξαν οδηγός για την επιλογή της επέμβασης που προτείνεται. Κάθε επέμβαση αποκατάστασης είναι αναγκαίο να βασίζεται στις αρχές που απορρέουν από τη Χάρτα της Βενετίας, σε συνδυασμό με τις ειδικές συνθήκες του μνημείου υπό μελέτη. Στόχος είναι η ανάδειξη των αισθητικών και ιστορικών αξιών του μνημείου. Κατά συνέπεια, απαραίτητο βήμα είναι η προκαταρκτική σύνταξη σχετικής μελέτης με διεπιστημονική συνεργασία, αλλά και η τεκμηρίωση των εργασιών που υλοποιούνται κατά τη διάρκεια της αποκατάστασης. Επιπλέον, αναγκαίος είναι ο σεβασμός της αυθεντικότητας του μνημείου, με τη διατήρηση, όσο είναι δυνατό, των αυθεντικών του στοιχείων και την αποφυγή υποθετικών συμπληρώσεων. Όλες οι ιστορικές του φάσεις είναι απαραίτητο να διατηρούνται, εκτός κι αν η αφαίρεση των νεότερων φάσεων είναι ήσσονος σημασίας και η αποκάλυψη της αρχικής κατάστασης μεγάλης. Οι παραδοσιακές τεχνικές (υλικά και τρόποι δομής) είναι απαραίτητο να χρησιμοποιούνται, εκτός αν θεωρούνται ανεπαρκείς. Σ' αυτή την περίπτωση είναι δυνατό να χρησιμοποιηθούν δοκιμασμένες σύγχρονες τεχνικές και υλικά. Η αναστρεψιμότητα των επεμβάσεων είναι επομένη απαραίτητη προϋπόθεση αποκατάστασης. Η ενσωμάτωση των νεότερων προσθηκών και διάκριση τους από τα αρχικά τεκμήρια θεωρείται απαραίτητος όρος στην επέμβαση. Τέλος, όποια νέα χρήση αποδοθεί στο μνημείο χρειάζεται να είναι συμβατή προς αυτό³⁶. Με άξονα το πόνημα του αυστριακού Alois Riegl «Η μοντέρνα λατρεία των μνημείων. Ο χαρακτήρας και οι αρχές της»³⁷ είναι δυνατό να αποδοθούν στο μνημείο αξίες τέτοιες που θα οδηγήσουν στην επιλογή επέμβασης σε αυτό.

Σε μια πρώτη ανάγνωση, το μνημείο λειτουργεί ως αποτύπωμα της καθημερινής ζωής των Οθωμανών, της οποίας βασική ανάγκη ήταν το λουτρό. Το κτηριακό σύνολο καταγράφει ιστορικά ίχνη που προσφέρουν πολύτιμη μαρτυρία για την κοινωνία και τη ζωή στην Κρήτη στην περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας.

Η αξία της ιστορικής μνήμης των τελευταίων τριών περίπου αιώνων, που διατηρεί τη βιωμένη εμπειρία, είναι αδιαμφισβήτητη και στοιχείο απαραίτητο για τη διαμόρφωση και τον εμπλουτισμό του παρόντος. Η αξία της παλαιότητας, δηλαδή του ευρύτερου πλαισίου της χρονικής διαδρομής, είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ιστορική αξία. Συνοδεύεται από τη φθορά του μνημειακού συνόλου, που του έχει προσδώσει αλλοιώσεις τέτοιες που επιτρέπουν την ανάγνωση του χρόνου πάνω του ως μνήμη και ταυτόχρονα ως αίσθηση που είναι απαραίτητο να διατηρηθεί.

Στο κείμενο που διατυπώθηκε το 1994 στην Νάρα της Ιαπωνίας, τονίζεται η ουσιαστική συμβολή της εξέτασης της αυθεντικότητας στην διαδικασία των συντηρήσεων και αποκαταστάσεων, προκειμένου να διασφαλίζεται η συλλογική μνήμη της ανθρωπότητας. Σκοπός της εν λόγω αποκατάστασης είναι να διατηρηθούν οι αξίες που φέρει το μνημείο από την οθωμανική περίοδο.

³⁶ Χάρτα της Βενετίας. Ανακτήθηκε από <https://www.icomos.org/venicecharter2004/greek.pdf>

³⁷ Riegl, A. Έγγραφο μαθήματος «Ολοκληρωμένος σχεδιασμός σε ιστορικό δομημένο περιβάλλον», Μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών, Πολυτεχνείου Κρήτης

Η κατανόηση της αυθεντικότητας κατέχει θεμελιώδη ρόλο στις μελέτες συντήρησης και αποκατάστασης και είναι απαραίτητο να αξιολογούνται όλες οι πτυχές της γνησιότητας ενός έργου πριν την επέμβαση. Σύμφωνα με το άρθρο 8 από το έγγραφο της Νάρα, η τήρηση των διεθνών χαρτών και συμβάσεων που έχουν αναπτυχθεί για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς υποχρεώνει επίσης την εξέταση των αρχών και των ευθυνών που απορρέουν από αυτούς. Δυστυχώς, σε πολλά από τα προαναφερθέντα παραδείγματα αποκαταστάσεων των λουτρών παρατηρήθηκε πληθώρα καταπατήσεων των αρχών που προτάσσουν οι χάρτες, υπονομεύοντας την αυθεντικότητα του έργου και κατ' επέκταση θεμελιώδεις πολιτιστικές αξίες.

Ακόμη ανάλογα με τη φύση του εκάστοτε μνημείου της πολιτιστικής κληρονομιάς, το πολιτιστικό του πλαίσιο και την εξέλιξη του στο χρόνο, οι παράμετροι που αξιολογούν την αυθεντικότητα μπορεί να συνδέονται με μεγάλη ποικιλία πληροφοριών. Σύμφωνα με το άρθρο 13, οι πτυχές των πηγών μπορεί να περιλαμβάνουν τη μορφή και το σχέδιο, τα υλικά και τις τεχνικές, τη χρήση και τη λειτουργία, την τοποθεσία και το περιβάλλον, το πνεύμα και την αίσθηση του χώρου καθώς και άλλους εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες. Γι αυτό και κρίνεται απαραίτητο να εξετασθούν εκείνες οι παράμετροι που συνθέτουν και αξιολογούν την αυθεντικότητα του χαμάμ.

Αξίζει να επισημανθεί η ποιότητα της εργασίας του εκάστοτε τεχνίτη, η οποία καθορίζει το τελικό αποτέλεσμα. Η συμβολή του τεχνίτη στη διατήρηση της αυθεντικότητας είναι κρίσιμη, αφού εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εκτέλεση των εργασιών και όχι μόνο για την τεχνική ανάλυση προτεινόμενων υλικών και τεχνικών. Είναι ανάγκη η συνεργασία των μηχανικών με τους τεχνίτες καθώς εύκολα μπορούν να παρερμηνευτούν προτάσεις και να μην υπάρχει το επιθυμητό αισθητικό αποτέλεσμα.

Η αποκατάσταση του Ilyas Bey στην Μίλητο αποτελεί μια προσέγγιση αποκατάστασης η οποία είναι πολύ κοντά σε αυτό που αρμόζει στο λουτρό του Λουρδά χαμάμ. Πρόκειται για μια αποκατάσταση η οποία στόχο έχει την ανάδειξη του χώρου με σχεδόν μηδενικό αποτύπωμα στο υφιστάμενο κέλυφος. Η επανάχρηση του ως χώρου πολιτιστικής κληρονομιάς σίγουρα επιτρέπει και ευνοεί μια τέτοια επιλογή.

Για την παρούσα αποκατάσταση, η οποία θα λειτουργήσει ως χώρος τεκμηρίωσης των οθωμανικών λουτρών στην Κρήτη, (τέσσερα στα Χανιά και δύο στο Ρέθυμνο) οι επεμβάσεις που θα προταθούν θα είναι οι ελάχιστες που χρειάζονται ώστε να συντηρηθεί το μνημείο επιβραδύνοντας τον ρυθμό διάβρωσης του. Η υποβλητική αίσθηση του χώρου, η οποία υπάρχει και σήμερα, και η πάτινα των αρχιτεκτονικών επιφανειών είναι κάποια από τα στοιχεία της αυθεντικότητας του χαμάμ τα οποία είναι ζητούμενο να διαφυλαχτούν. Ειδικά αφού το μνημείο θα έχει έναν χαρακτήρα “μικρής μουσειακής περιήγησης”.

Δ2.α. Αξίες μνημείου

Ο πλαστικός και ο ζωγραφικός διάκοσμος του μνημείου κατέχει καλλιτεχνική, ιστορική και κοινωνική διάσταση. Η καλλιτεχνική αξία του διακόσμου είναι πολύ μεγάλη και κρίνεται απαραίτητη η συντήρηση όλων των επιφανειών. Ο διάκοσμος συνδέεται και με την κοινωνική διάσταση του εν λόγω χαμάμ, το οποίο παρά το μικρό του μέγεθος έχει τόσο περίτεχνο διάκοσμο. Εξάγονται συμπεράσματα για τις ανάγκες της εποχής και τις υψηλές απαιτήσεις για το μικρό ιδιωτικό χαμάμ.

Ακόμη από τις βασικές πτυχές του μνημείου οι οποίες θέλουμε να διαφυλαχτούν είναι η *κατασκευαστική λογική του χαμάμ*, η οποία περιλαμβάνει τα υπόκαυστα, τους πηλοσωλήνες, τις δεξαμενές και την εστία. Η ιστορική αξία είναι μεγάλη και προσφέρουν πολύτιμες πληροφορίες για τις τεχνικές δυνατότητες της εποχής κατασκευής του μνημείου. Ο τρόπος λειτουργίας του και τα πολύτιμα απομεινάρια πλέον λόγω των κατεστραμμένων σημείων του χαμάμ, μαρτυρούν την κατασκευαστική λογική του χαμάμ.

Επιπλέον τα *υλικά δόμησης* του, έχουν δείξει εξαιρετικά αποτελέσματα μέσα στον χρόνο, σχετικά με την αντοχή τους στην διάβρωση και αποτελούν παράγοντα ο οποίος οφείλει να διαφυλαχθεί. Η μελέτη των ιστορικών κονιαμάτων, μέσα από την εξακρίβωση των συστάσεων τους, βοηθά στην επιλογή νέων συμβατών κονιαμάτων.

Η *τοποθεσία* του εν λόγω χαμάμ και ο περιβάλλον χώρος του, δηλαδή το μετόχι αποτελούν πτυχές οι οποίες οφείλουν να διαφυλαχτούν. Στις Μουρνιές όπως έχει αναφερθεί υπάρχει πλήθος μνημείων καθώς και άλλων μετοχιών τα οποία θα μπορούσαν στο μέλλον να αποτελέσουν ένα οργανωμένο δίκτυο περιήγησης. Η οθωμανική αρχιτεκτονική πολλών από αυτά τα μνημεία, και στοιχεία της ενετικής αρχιτεκτονικής τα οποία έχουν διασωθεί μαρτυρούν την εξέλιξη της κρητικής κοινωνίας και τέχνης ως αποτέλεσμα της επαφής με διαφορετικούς πολιτισμούς και κρίνεται αναγκαίο να προστατευτούν και να αναδειχθούν, αφού αποτελούν μέρος της ιστορίας μας.

Δ3. Περιγραφή της επέμβασης

Σύμφωνα με το άρθρο 6 της Χάρτας της Βενετίας, η συντήρηση ενός μνημείου συνεπάγεται την διατήρηση του άμεσου περιβάλλοντος του, στην κλίμακα του. Αν το παραδοσιακό πλαίσιο δεν έχει εξαφανισθεί, έχουμε καθήκον να το διατηρήσουμε αλλά και ταυτόχρονα να αποκλείσουμε κάθε άλλη προσθήκη, κάθε κατεδάφιση και κάθε αλλαγή που θα μπορούσε να αλλάξει τις σχέσεις των όγκων και των χρωμάτων. Προς αυτή τη κατεύθυνση καθώς το υπό μελέτη μνημείο αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του Μετοχιού Λουρδά Χαμάμ και σήμερα είναι υπό κατοίκηση κρίνεται απαραίτητη η μελέτη της σχέσης του χαμάμ με το υπόλοιπο μετόχι. Η χρήση που θα προταθεί για το λουτρό οφείλει να αφογκραστεί τις δυναμικές του μετοχιού σήμερα και να αξιολογηθεί η όποια πρόταση βάσει της σχέσης μετόχι – κατοικίες, και μετόχι – χαμάμ, λαμβάνοντας υπόψη τις σχέσεις ιδιωτικού και δημοσίου.

Η πρόταση της συγκεκριμένης μελέτης επικεντρώνεται στην αποκατάσταση του χαμάμ, του οποίου η αρχική πρόσβαση γίνονταν από την κεντρική αυλή. Η διατήρηση της χρήσης της κατοικίας θεωρείται ως δεδομένη καθώς υπάρχουν ιδιοκτησιακά θέματα και αποτελεί και την αρχική χρήση του μετοχιού. Αναφορικά με τις κατοικίες έχουν αλλοιωθεί τα δομικά χαρακτηριστικά τους και έχουν γίνει πρόχειρες μεταγενέστερες κατασκευές με ευτελή κατά βάση υλικά. Η δομή όμως έχει διατηρηθεί πέραν κάποιων προσθηκών οι οποίες και προτείνεται να κατεδαφιστούν.

Να τονιστεί ότι η αρχική ιδέα για επαναλειτουργία του χαμάμ απορρίφθηκε καθώς η ρεαλιστική υλοποίηση της πιθανής ανάδειξης του μνημείου ήταν ζητούμενο. Σκοπός είναι η γνωστοποίηση του μνημείου και η δυνατότητα ελεύθερης επίσκεψης του με την ταυτόχρονη επεξήγηση της λειτουργίας των οθωμανικών λουτρών και της Ιστορίας που φέρει το οθωμανικό αρχιτεκτόνημα.

Προτείνεται να διατηρηθεί η εικόνα του οθωμανικού λουτρού και του αποτυπώματος της ιστορίας αιώνων που φέρει και να αναδειχθεί σε χώρο τεκμηρίωσης της κατασκευής και λειτουργίας των Οθωμανικών λουτρών καθώς και της ιστορίας του εν λόγω λουτρού με σεβασμό στην αυθεντική του δομή.

Δ4. Αναλυτική περιγραφή των εργασιών ανά δομικό στοιχείο

Η επέμβαση στοχεύει στην γνωστοποίηση ενός “άγνωστου” χαμάμ των Χανίων, μέσα από την αποκατάστασή του με τις ελάχιστες δυνατές κινήσεις. Η χρήση που προτείνεται είναι εφικτό και θεμιτό να μην “επιβαρύνει” το μνημείο αφού δεν κρίνονται απαραίτητες σοβαρές δομικές αποκαταστάσεις. Η επιλογή της νέας χρήσης έχει ως βασική αρχή την ανάδειξη του χαμάμ σε συνδυασμό με τη συνύπαρξη των υπόλοιπων κτισμάτων και της ζωής του μετοχιού.

Οι χώροι του χαμάμ συντηρούνται και δέχονται σωστικές επεμβάσεις ανάδειξης ώστε να αναδειχθεί το χαμάμ και να είναι επισκέψιμο. Μόνον το νότιο όμορο κτίσμα με το χαμάμ θα καθαιρεθεί καθώς αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη χωρίς κάποια αξία, εξαιτίας της οποίας χάνεται η νότια όψη του χαμάμ. Ακόμη θα γίνουν νέες αρχιτεκτονικές επεμβάσεις, οι οποίες θα διακρίνονται από τα αυθεντικά μέρη έτσι ώστε να μην πλαστογραφούνται τα καλλιτεχνικά και ιστορικά τεκμήρια του κτιρίου, σύμφωνα και με το άρθρο 12 της Βενετίας. Συγκεκριμένα δημιουργείται μεταλλική πλατφόρμα στον εσωτερικό και εξωτερικό χώρο του χαμάμ καθιστώντας σαφή την πορεία του επισκέπτη. Η ανάγκη κατασκευής του μεταλλικού διαδρόμου προκύπτει από την ανάγκη να διατηρηθεί το έδαφος ως έχει και να μην ανακατασκευαστούν τα υπόκαυστα. Επιπλέον, μεταγενέστερες προσθήκες που κρίνονται ανάξιες διατήρησης και οι οποίες δεν έχουν χρήση σήμερα στο μετόχι, καθαιρούνται. Ο επισκέπτης θα έχει την δυνατότητα να περιηγηθεί στο λουτρό και σε συνδυασμό με επεξηγηματικές πινακίδες θα αντιλαμβάνεται τον τρόπο λειτουργίας των οθωμανικών λουτρών και της ιστορίας τους.

- Σχέση του χαμάμ με τις κατοικίες του μετοχιού - είσοδος

Η νέα “ήπια” χρήση όπως προαναφέρθηκε, μέσω της συντήρησης και αποκατάστασης του χαμάμ, θα επαναπροσδιορίσει τις σχέσεις των κατοίκων του μετοχιού με το μνημείο το οποίο μέχρι σήμερα είναι ένας εγκαταλελειμμένος χώρος και δεν έχει κάποιο αντίκτυπο στην καθημερινότητά τους. Προτείνεται η επανάχρηση του ως χώρου τεκμηρίωσης της ιστορίας και κατασκευής των οθωμανικών λουτρών και ζητούμενο είναι να ισορροπήσει η κατοίκηση με το επισκέψιμο πλέον λουτρό. Ως εκ τούτου, υπήρξε προβληματισμός αναφορικά με την είσοδο του χαμάμ. Σήμερα το χαμάμ δεν καθίσταται εμφανές από τον δρόμο, αφού βρίσκεται μέσα στην εσωτερική αυλή του μετοχιού. Υπήρξε σκέψη να γίνει η είσοδος του από την βόρειο-δυτική πλευρά του οικοδομικού τετραγώνου, δίπλα από το ελαιοτριβείο, το οποίο βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με το χαμάμ. Αυτή όμως η πρόσβαση ουδέποτε θα υπήρξε καθότι το χαμάμ αποτελούσε μέρος του μετοχιού και η είσοδος του γίνονταν από την κεντρική πύλη όπως έχει παρουσιαστεί στην ενότητα Γ3. Σύμφωνα λοιπόν και με το άρθρο 5 της χάρτας της Βενετίας, η συντήρηση των μνημείων ευνοείται πάντοτε από την καταλληλότητα τους να χρησιμοποιηθούν για κάποιο σκοπό ωφέλιμο στην κοινωνία, χωρίς αλλαγή στην διάρθρωση των κτιρίων. Έμμεσα γίνεται αντιληπτό ότι και η είσοδος στο χαμάμ αποτελεί σημαντικότερη παράμετρο για την διαφύλαξη και ανάδειξη της αυθεντικής πρόσβασής του, η οποία γίνονταν από την κεντρική πύλη του μετοχιού,

διασχίζοντας την αυλή και περνώντας στην συνέχεια στον μάλλον ημιυπαίθριο χώρο με τα τόξα.

Κρίνεται σκόπιμο να διατηρηθεί η είσοδος, αφού το πέρασμα από το μετόχι αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της ιστορίας του χαμάμ. Η εναλλακτική για πρόσβαση από βορειοδυτικά, θα απέκοπτε το μνημείο από την υφιστάμενη οργάνωση του χώρου του μετοχίου με την δημιουργία μιας τελείως διαφορετικής, ελλιπούς εμπειρίας για τον επισκέπτη. Είναι απαραίτητο όμως, η δυνατότητα διέλευσης από την αυλή του μετοχίου για την επίσκεψη του λουτρού να μην δημιουργεί πρόβλημα στην καθημερινότητα των κατοίκων. Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να προβλεφθεί προκαθορισμένο και περιορισμένο ωράριο επίσκεψης του χαμάμ, το οποίο θα είναι γνωστό στους κατοίκους.

- Αυλή μετοχίου

Σε συνέχεια του άρθρου 6 της ίδιας χάρτας, η συντήρηση ενός μνημείου συνεπάγεται την διατήρηση του άμεσου περιβάλλοντος του, στην κλίμακα του. Αν το παραδοσιακό πλαίσιο δεν έχει εξαφανισθεί, έχουμε καθήκον να το διατηρήσουμε αλλά και ταυτόχρονα να αποκλείσουμε κάθε άλλη προσθήκη, κάθε κατεδάφιση και κάθε αλλαγή που θα μπορούσε να αλλάξει τις σχέσεις των όγκων και των χρωμάτων. Προτείνεται η ανάδειξη του λιθόστρωτου δαπέδου το οποίο καλύπτει ακόμη και σήμερα μεγάλο μέρος της αυλής. Προς αυτή την κατεύθυνση θα καθαριστεί το δάπεδο, θα καθαιρεθούν πρόχειρες μεταλλικές κατασκευές, οι οποίες μάλιστα δεν χρησιμοποιούνται από τους κατοίκους και θα απορριφθούν σωροί άχρηστων αντικειμένων.

- Καθαίρεσεις μεταγενέστερων κτισμάτων

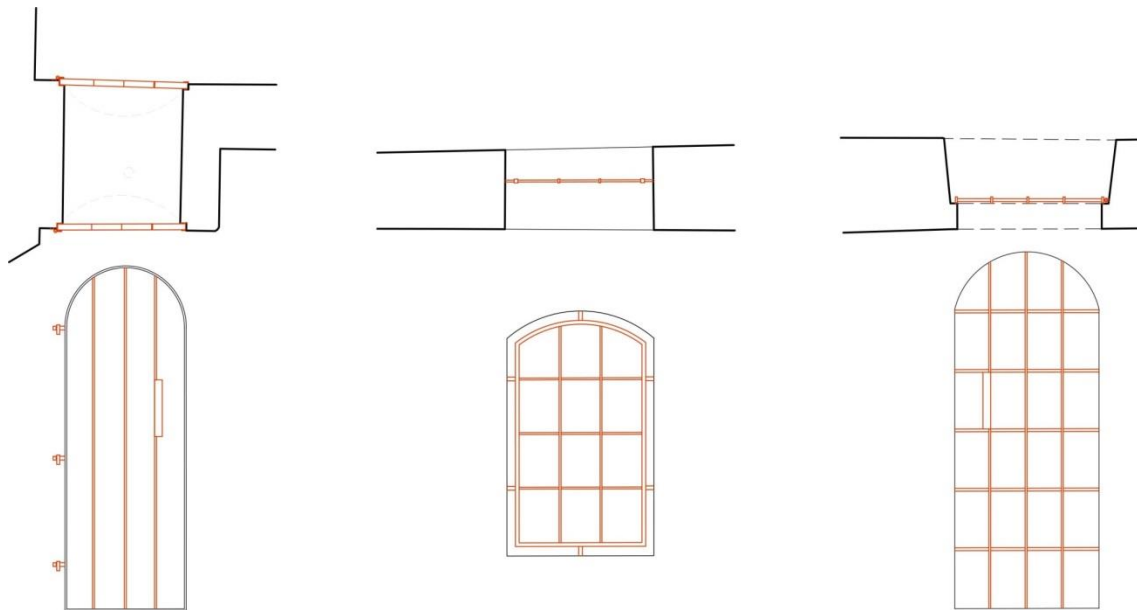
Όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω προτείνεται η καθαίρεση του όμορου νότιου κτίσματος προκειμένου να αποκαλυφθεί η νότια όψη του χαμάμ. Ταυτόχρονα θα απομακρυνθούν η δορυφορική κεραία και η δεξαμενή νερού, οι οποίες αλλοιώνουν την εικόνα του μνημείου.

- Επεμβάσεις στο χαμάμ -Τοιχοποιίες

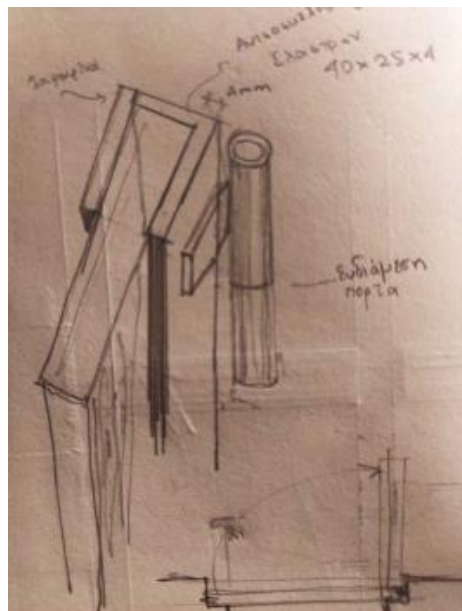
Δεδομένου ότι τα υλικά των τοιχοποιιών είναι σε σχετικά καλή κατάσταση και το κτίριο δεν έχει δομικές βλάβες, σε συνδυασμό με την χρήση που προτείνεται ως χώρου τεκμηρίωσης προκύπτουν τα εξής. Να διατηρηθούν οι τοιχοποιίες όπως είναι σήμερα με τον σωστό καθαρισμό τους, χωρίς περαιτέρω επίχριση των επιφανειών. Λόγω των σημειακών κατεστραμμένων τοιχοποιιών, φαίνονται οι πηλοσωλήνες και η διάρθρωση τους στο εσωτερικό της τοιχοποιίας, αποτελώντας διαφωτιστικό τεκμήριο για την κατασκευαστική περίοδο. Παρατηρούνται φθορές σε όλες τις τοιχοποιίες οι οποίες με καθαρισμό και στερέωση των σαθρών σημείων θα συντηρηθούν. Από τα παραδείγματα που μελετήθηκαν, όσον αφορά την αντιμετώπιση των τοιχοποιιών, αυτό του λουτρού στην Μίλητο είναι κοντά σε αυτό που αντιπροσωπεύει την καταλληλότερη προσέγγιση που θα μπορούσε να είναι κοινή και στην παρούσα μελέτη.

- Ανοίγματα

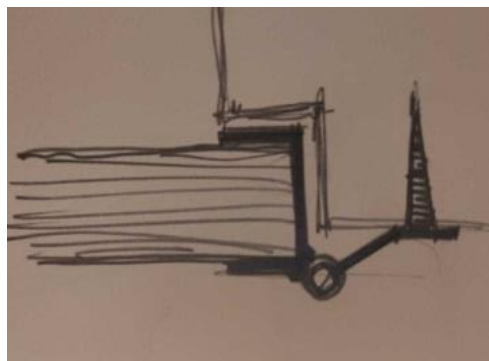
Όσον αφορά τα παράθυρα του ψυχρού χώρου προηγείται η καθαίρεση των λιθοσωμάτων που έχουν κλείσει τα ανοίγματα σε μεταγενέστερο χρόνο και προτείνεται η διάνοιξη των τριών ανοιγμάτων του ψυχρού χώρου. Όπως φαίνεται στα σχέδια πρότασης σχεδιάζεται μεταλλική σιδεριά στην θέση των ανοιγμάτων στα ίχνη που φαίνονται από την αποτύπωση.

Εικόνα 83: πρόταση ανοιγμάτων, εσωτερική διπλή θύρα, άνοιγμα ψυχρού χώρου και κύρια είσοδος, από αριστερά προς τα δεξιά

α

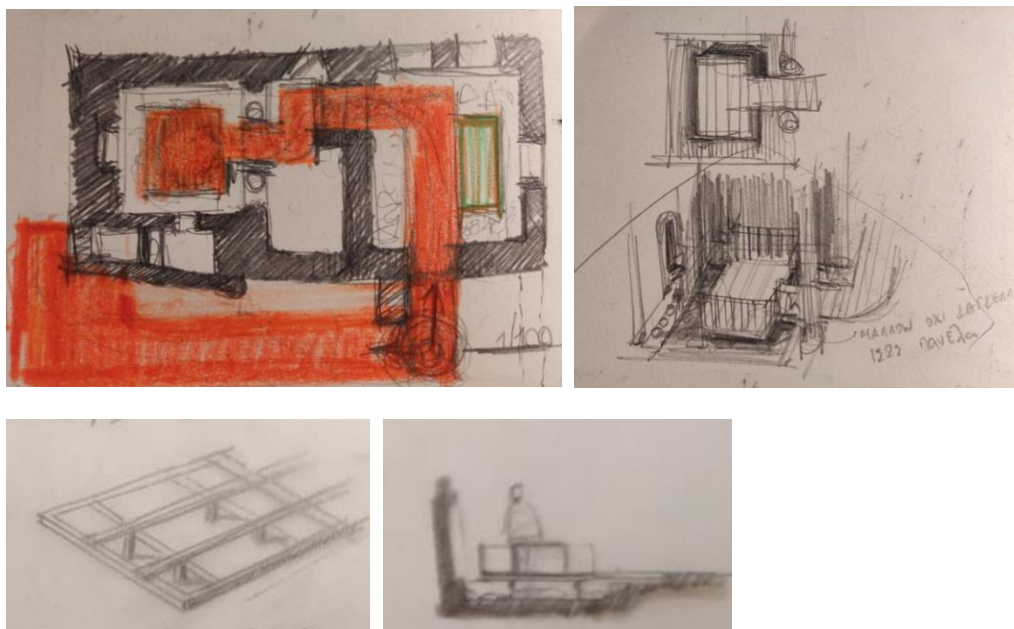
β

Εικόνα 84: α) σκίτσο εσωτερικής διπλής θύρας, β) τρόπος σύνδεσης της θύρας με τον υφιστάμενο τοίχο

Ακόμη σχεδιάζεται η θύρα εισόδου στο χαμάμ, καθώς και η εσωτερική διπλή θύρα. Με την νέα θύρα προς τον θερμό χώρο θα αποκατασταθεί η αίσθηση του φυσικού φωτισμού η

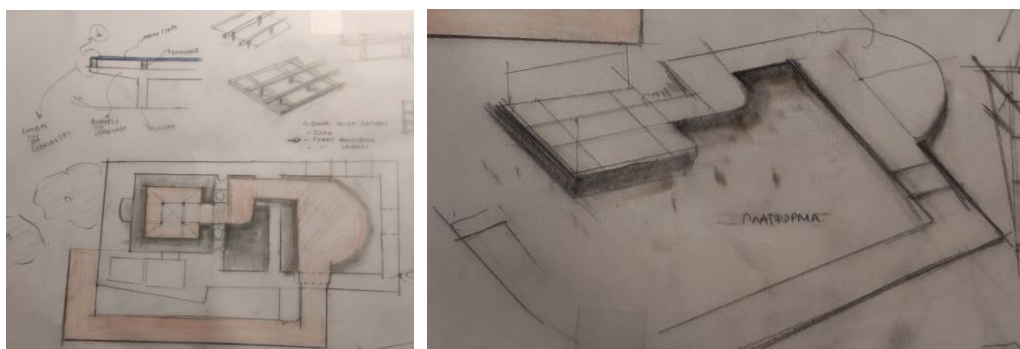
οποία αποτελεί βασικό μέρος της πρότασης, γι αυτό και θα είναι συμπαγής. Συγκεκριμένα οι εσωτερικές θύρες έχουν μεταλλικά πλαίσια και εσωτερικά ξύλινες σανίδες. Αντιστρόφως στην θύρα εισόδου σχεδιάζεται μεταλλική διάτρητη θύρα, εφόσον στον ψυχρό χώρο δεν υπάρχει λόγος διατήρησης σκότους.

- Δάπεδα – μεταλλική πλατφόρμα

Εικόνα 85: πρώτα σκίτσα προσέγγισης της πλατφόρμας, διαφορετικής γεωμετρίας από την πρόταση

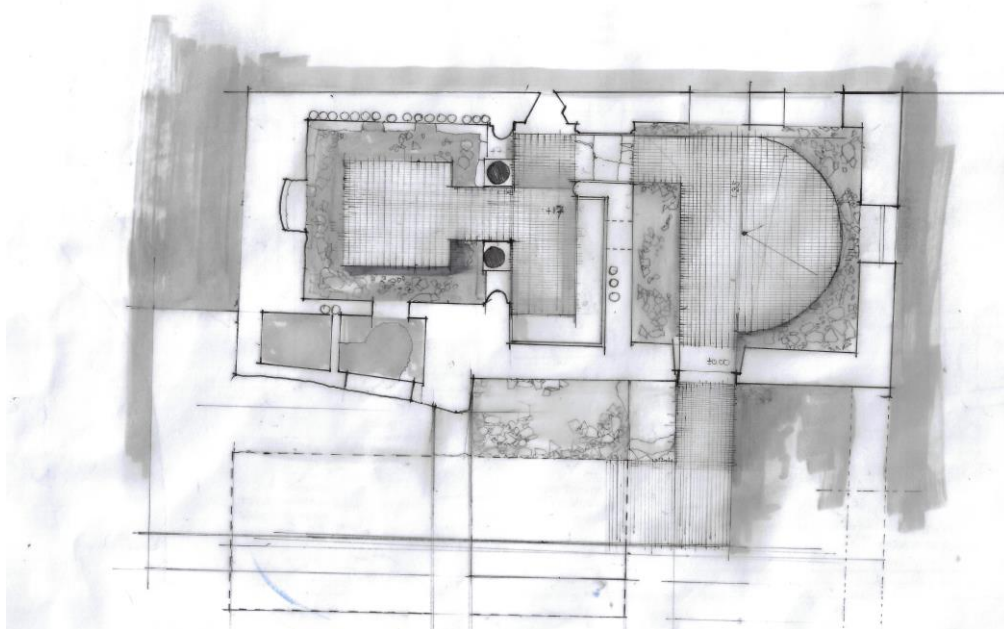
Αναφορικά με τα δάπεδα σχεδιάζεται μεταλλική πλατφόρμα η οποία ξεκινά από την είσοδο και έχει δύο πορείες μια εσωτερικά του χαμάμ και μία εξωτερικά. Η πλατφόρμα αποκαθιστά το πραγματικό ύψος δαπέδου. Κατά τον σχεδιασμό της πλατφόρμας η πρώτη γεωμετρία ήταν ορθοκανονική σε όλους τους χώρους, όμως στον ψυχρό χώρο αυτή τη διάταξη περιόριζε την ολοκληρωμένη αίσθηση του χώρου. Μάλιστα αυτό εντεινόνταν από το μικρό μέγεθος του χώρου. Τελικά δημιουργείται μια ημικυκλική πλατφόρμα προς την νότια πλευρά σε συνδυασμό με έναν ευθύγραμμο διάδρομο από την είσοδο προς την πόρτα του ενδιαμέσου χώρου με σκοπό ο επισκέπτης να έχει μια σφαιρική παρατήρηση του χώρου.

Εικόνα 86: σκίτσα προσέγγισης της μεταλλικής πλατφόρμας, τελική γεωμετρία

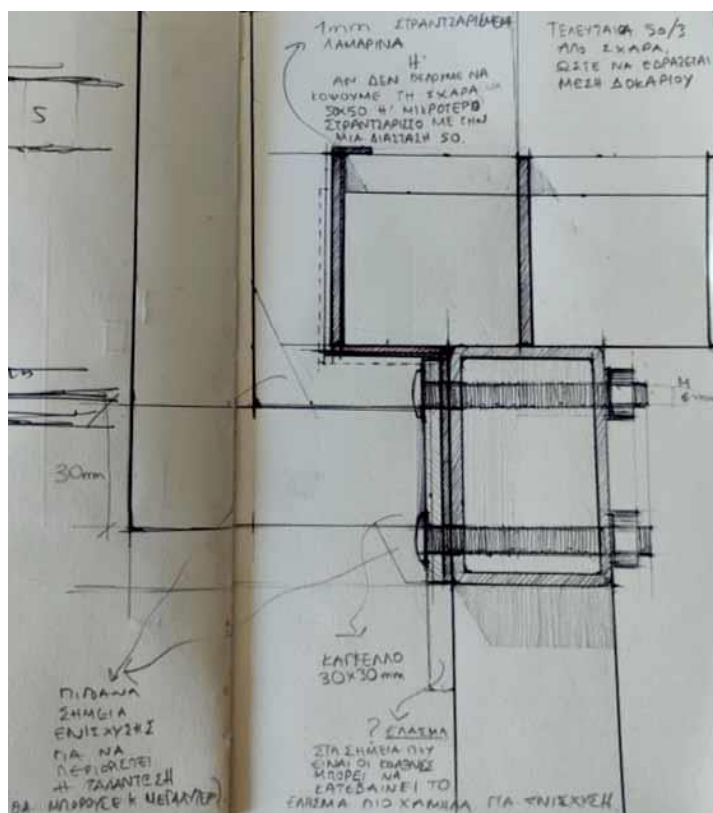
Οι λίθινες πλάκες που βρίσκονται στο άνοιγμα των 63 εκατοστών που οδηγούν στον

ενδιάμεσο χώρο είναι το μόνο σημείο όπου η πλατφόρμα διακόπτεται για δύο λόγους. Αρχικά είναι το μόνο μέρος όπου έχει διατηρηθεί το αυθεντικό δάπεδο και επιπλέον το ύψος της θύρας είναι 1,80 μέτρα, οπότε κατά 5 εκατοστά της πλατφόρμας θα μειωναν απαγορευτικά το ύψος.

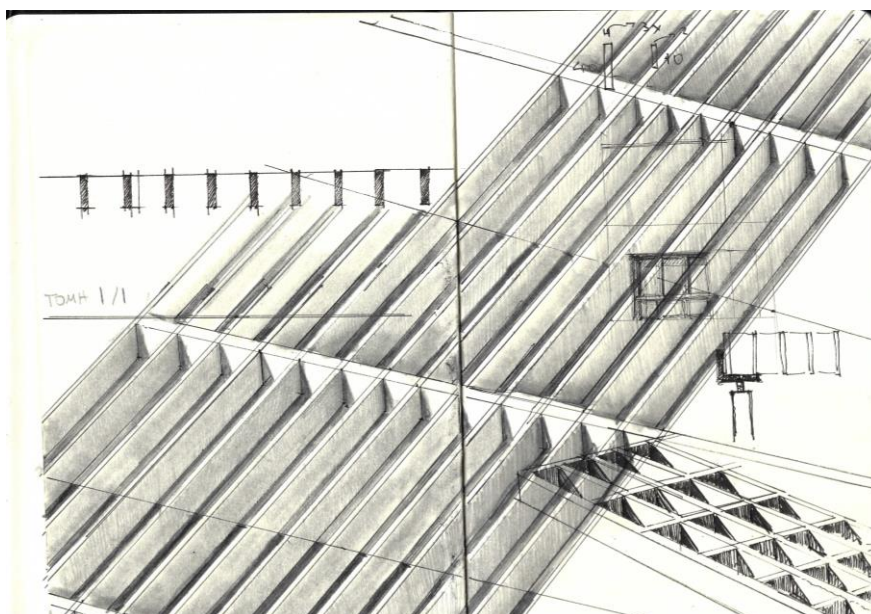

ΕΙΚΕ

Εικόνα 87: σκαρίφημα, κάτοψη με πλατφόρμα

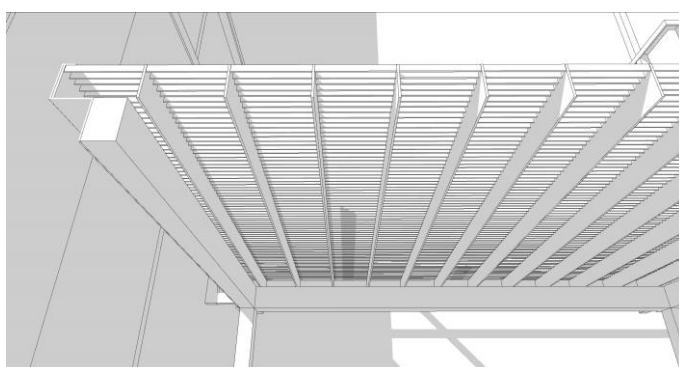
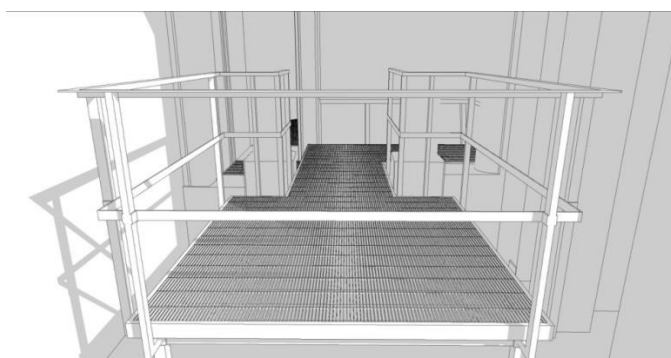

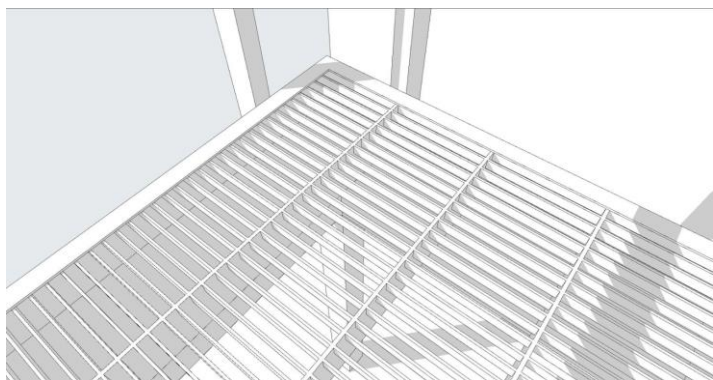
Εικόνα 88: κατασκευαστική λεπτομέρεια πλατφόρμας

Εικόνα 89: αξονομετρικό σχέδιο της πλατφόρμας στην 1/1

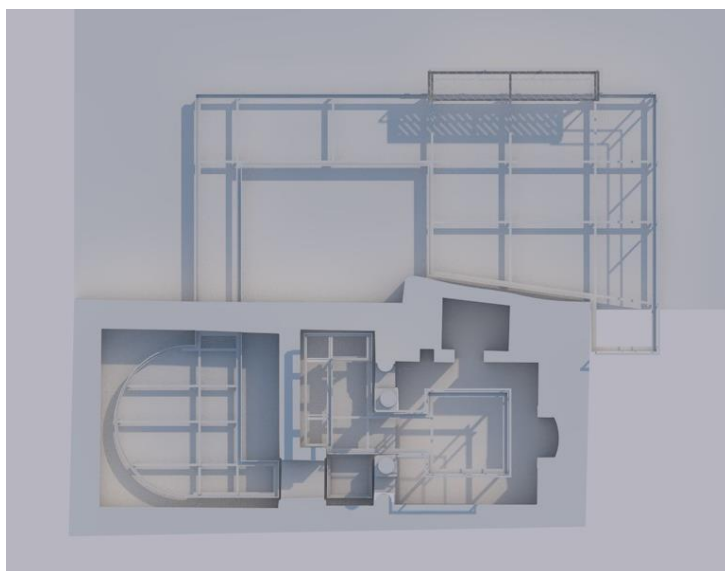
Η πλατφόρμα που σχεδιάστηκε είναι εξ' ολοκλήρου μεταλλική και έχει χρησιμοποιηθεί βιομηχανική σχάρα όπως στο παράδειγμα του αρχαιολογικού χώρου στην Γενεύη. Χρησιμοποιήθηκε πρεσσαριστή βιομηχανική σχάρα κατασκευασμένη από χάλυβα με διατομές 50/3 ανά 100 χλυστα και οι εγκάρσιες λάμες 10/2 ανά 10 χλυστά της εταιρίας Stahlweld.

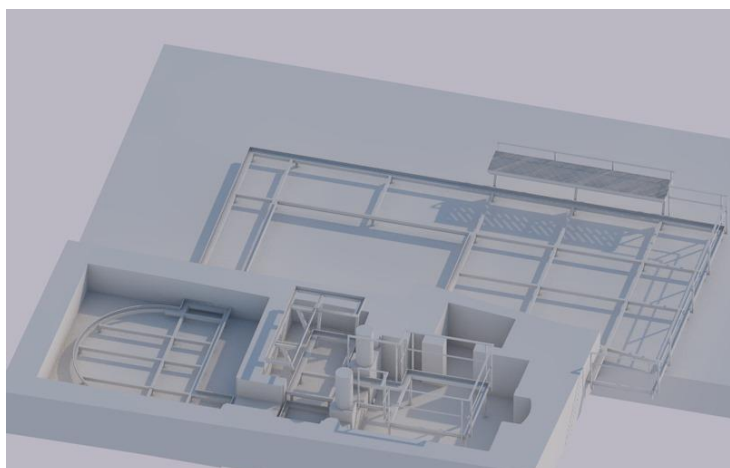

Εικόνα 90: απόψεις πλατφόρμας στον θερμό χώρο και λεπτομέρειες πατώματος

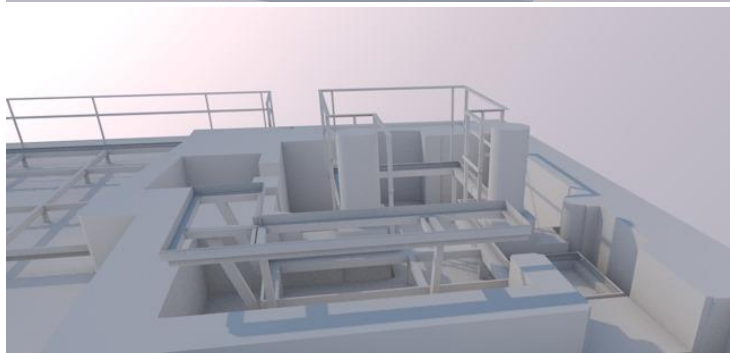
- Καθιστικά σε εσωτερικό και εξωτερικό χώρο

α1

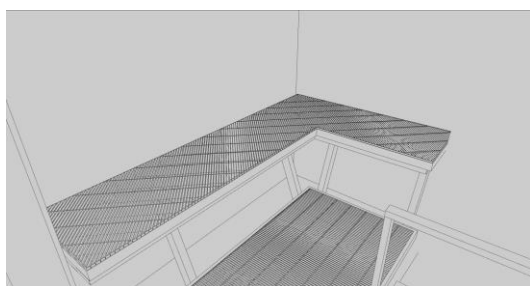
α2

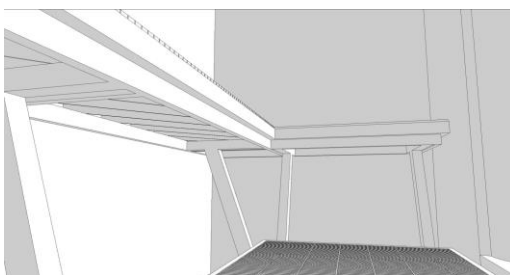
α3

β

γ

δ

Εικόνα 91: α1) κάτοψη με επέμβαση και επισήμανση των δύο καθιστικών, α2) αξονομετρική απεικόνιση επέμβασης με εμφανή μόνο τον μεταλλικό σκελετό, α3) σκελετός καθιστικού, β) διαμήκης τομή στην οποία φαίνεται το κάθισμα του χαμάμ, εσωτερικά, γ, δ) κάθισμα στο εσωτερικό του χαμάμ

Τα καθιστικά στο εσωτερικό του χαμάμ έχει σχεδιαστεί στην γεωμετρία και θέση που βρίσκονταν το αυθεντικό καθιστικό. Ως υλικό κατασκευής έχει επιλεγεί το μέταλλο όπως και για τις υπόλοιπες επεμβάσεις. Στην επιφάνεια του καθίσματος έχει επιλεγεί η διαγώνια κοπή και τοποθέτηση της μεταλλικής σχάρας για να είναι πιο άνετο το κάθισμα για τον επισκέπτη από την ορθοκανονική διάταξη του δαπέδου της πλατφόρμας.

- Στέγες και φωτιστικές οπές

Όσον αφορά τις στέγες του χαμάμ, η αποκατάσταση τους συνδέεται άμεσα με την έντονη βλάστηση. Προτείνεται σε πρώτο επίπεδο η απομάκρυνση του μεγάλου δέντρου – κισσού, το οποίο ασκεί μεγάλες πιέσεις στο κτίριο, και επιβαρύνει την δομική ακεραιότητα του. Έτσι θα εμφανιστεί ο τρούλος του θερμού χώρου και οι φωτιστικές οπές του ενδιάμεσου μακρόστενου χώρου προκειμένου να αποκατασταθούν.

Σήμερα η μόνη φωτιστική οπή η οποία είναι ορατή είναι αυτή του ψυχρού χώρου, η οποία μάλιστα και είναι κλεισμένη με μία πέτρα για την προστασία της άμεσης εισροής των υδάτων στο μνημείο. Μετά τον καθαρισμό από την βλάστηση προτείνεται η κάλυψη των οπών με γυάλινο κάλυμμα και μεταλλικούς πύλους, όπως φαίνεται στα σχέδια της πρότασης. Η ιδέα για την εν λόγω αντιμετώπιση των όμβριων υδάτων από την στιγμή που θα απομακρυνθεί η βλάστηση προέρχεται από το παράδειγμα του Yeralti hamam στο Αζερμπαϊτζάν.

Ακόμη θα καθαριστεί και η χαμηλή φύτευση της οροφής και θα εμφανιστεί η στέγη με τα αυθεντικά κονιάματα τα οποία πιθανώς να χρειάζονται κάποιο στερεωτικό υλικό.

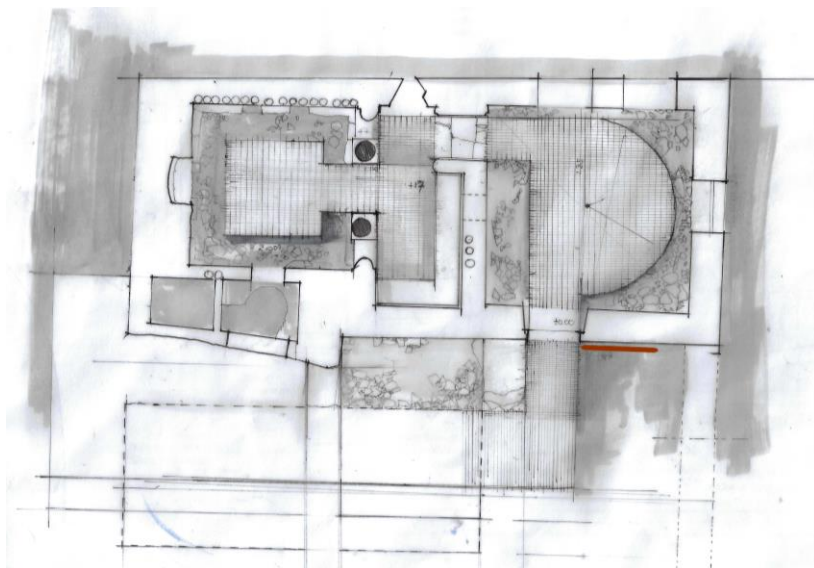
Επιπλέον, προτείνεται εσωτερικά του κτιρίου σημειακή ενίσχυση της τοιχοποιίας με ενέματα, τα οποία ως βάση θα πρέπει να έχουν την υδραυλική άσβεστο, όπως στην ρωγμή του ημικυκλικού θόλου, στον μακρόστενο προθάλαμο του θερμού χώρου, η οποία είναι η μεγαλύτερη στο χαμάμ. Η κατάσταση της οροφής στο εν λόγω σημείο θα φανεί μετά την απομάκρυνση της βλάστησης.

- Πινακίδες ανάγνωσης

Εικόνα 92: διεργασία τοποθέτησης ενδεχόμενων πανέλων σε πρώτο στάδιο

Ακόμη έγινε μια χωρική τοποθέτηση πινακίδων ανάγνωσης, επεξηγηματικών σχεδίων και φωτογραφικής τεκμηρίωσης για την ιστορία των οθωμανικών λουτρών και την ιστορική τεκμηρίωση του παρόντος χαμάμ. Πρόκειται για πανέλα τα οποία αρχικά τοποθετήθηκαν τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά του χαμάμ, όπως φαίνονται στο σχέδιο της εικόνας 92 .

Εικόνα 93: τοποθέτηση ενός πανέλου πριν την είσοδο στο χαμάμ

Μετά από διερεύνηση σχετικά με την τοποθέτηση των πανέλων, προτείνεται η τοποθέτηση μιας πινακίδας μόνον στο εξωτερικό χώρο του χαμάμ. Αυτό γιατί λόγω της κλίμακας του μνημείου θα χάνονταν στοιχεία της αυθεντικότητας του χώρου, με την αρχική τοποθέτηση μικρών πινακίδων εσωτερικά του μνημείου.

- Περιβάλλον χώρος του χαμάμ

Στον υπαίθριο χώρο στα δυτικά του χαμάμ συνεχίζει η πορεία μέσω της μεταλλικής πλατφόρμας, η οποία οδηγεί τον επισκέπτη σε σημεία για την κατανόηση της λειτουργίας του χαμάμ. Σε αυτή την πλατφόρμα κίνησης δημιουργείται χώρος στάσης όπως φαίνεται στα σχέδια. Με αυτή την σχεδίαση δημιουργείται ένας χώρος στάσης που απευθύνεται στο χαμάμ σε άμεση γειτνίαση με το κτίριο, μακριά από την ιδιωτική ζωή του μετοχιού. Πέραν της συνολικής εικόνας του μνημείου δύναται η δυνατότητα ο επισκέπτης να παρατηρήσει τα μέρη του τεχνικού εξοπλισμού του χαμάμ τα οποία δεν γίνονται αντιληπτά με την επίσκεψη στο εσωτερικό. Αυτά είναι ο χώρος τροφοδοσίας των ξύλων στην δυτική πλευρά καθώς και ο χώρος με τις δεξαμενές στην βόρεια όψη του κτιρίου.

Δ5. Πρόταση με έμφαση στα υλικά της τοιχοποιίας

Οι εργασίες που σχετίζονται με τον καθαρισμό, στερέωση και προστασία των δομικών υλικών του χαμάμ περιλαμβάνουν ευρύ πεδίο επέμβασης και μελέτης.

Όσον αφορά τα κονιάματα ο έλεγχος της κατάστασης διατήρησης τους είναι το βήμα που πρέπει να γίνει για να αποφασιστεί ο ακριβής τρόπος επέμβασης. Βάσει του πρωτοκόλλου των αναλύσεων των υλικών, απαιτείται δειγματοληψία και εργαστηριακός έλεγχος των κονιαμάτων προκειμένου να επιλεγθούν τα κατάλληλα υλικά συντήρησης ή και η πρόταση νέων συνθέσεων επίχρισης ή και αρμολογήματος. Η παρούσα μελέτη δεν ασχολείται με αυτό το μέρος οπότε τα παρακάτω οφείλονται σε οπτική παρατήρηση. Ακόμη, σύμφωνα και με τις γενικές αρχές τις επέμβασης δεν κρίνεται σκόπιμη η νέα επίχριση των τοιχοποιιών αλλά συντήρησης των υφισταμένων και διατήρησης της κατάστασης που βρίσκεται σήμερα το μνημείο.

Αναφορικά με τα επιχρίσματα, τα οποία φαίνονται οπτικώς σε καλή κατάσταση προτείνεται ο καθαρισμός τους και ο έλεγχος της αντοχής τους. Αν βρίσκονται σε καλή κατάσταση παραμένουν ως έχουν, διαφορετικά αν το κονίαμα είναι σαθρό προτείνεται η καθαίρεση τους και ο έλεγχος του διαδοχικά επόμενου κονιάματος. Για την περίπτωση των ασβεστωμάτων, στις επιφάνειες του θερμού χώρου, τα οποία διατηρούνται αποσπασματικά προτείνεται ο προσεκτικός καθαρισμός τους. Προτείνεται ακόμη η στερέωση των υφιστάμενων κονιαμάτων σε περιπτώσεις που παρατηρούνται εύθρυπτα κονιάματα. Συγκεκριμένα για την περίπτωση του θόλου του ψυχρού χώρου αλλά και των τοιχοποιιών προτείνεται ο καθαρισμός του επιχρίσματος αρχικά με το χέρι και εν συνέχεια μηχανικά αν αυτό είναι απαραίτητα στα σημεία που έχει αλλοιωθεί ο διάκοσμος από τους βιολογικούς παράγοντες.

Για τους λίθους προτείνεται ο καθαρισμός και η στερέωση όσων κρίνεται απαραίτητος. Ο καθαρισμός τους προτείνεται αρχικά με πινέλο ώστε να γίνει εμφανές μέχρι ποιο σημείο είναι διαβρωμένος κάποιος από αυτούς και στερέωση όσων λίθων είναι σαθροί αλλά δεν μπορούν να αφαιρεθούν. Σκοπός είναι να αποκατασταθεί η συνοχή των διαβρωμένων λίθων.

Στην περίπτωση της οροφής του μακρόστενου προθαλάμου που παρατηρείται η μεγαλύτερη ρωγμή του μνημείου και χρήζει επέμβασης προτείνεται η εφαρμογή ενεμάτων. Η εφαρμογή κατάλληλων υδραυλικών ενεμάτων αποτελεί πλέον μια συνήθη πρακτική για την επισκευή και ενίσχυση ρηγματωμένων και αποδιοργανωμένων αρχιτεκτονικών μελών ή κατασκευών από παλαιές λιθοδομές. Τα ενέματα με βάση τις υδραυλικές ασβεστούς (σε συνδυασμό με ή χωρίς ποζολανικά υλικά) αποτελούν μια εναλλακτική λύση έναντι των σύνθετων ενεμάτων με βάση το τσιμέντο αφού οι υδραυλικές ασβεστοί είναι υλικά που μοιάζουν περισσότερο με αυτά που απαντώνται σε μια ιστορική κατασκευή ενώ παράλληλα μπορούν να αναπτύξουν ικανοποιητικές πρώιμες αντοχές.³⁸

Ε. Συμπεράσματα

Το μνημείο Λουρδά Χαμάμ στα Χανιά, παρά το μέγεθος του φέρει ιστορική και αρχιτεκτονική αξία και χρήζει προστασίας. Το χαμάμ βρίσκεται σε σχετικά καλή κατάσταση ως προς την διατήρηση του, λόγω της καλής δομής που παρουσιάζει, αλλά η εγκατάλειψη του επιδρά αρνητικά στην διάβρωση των υλικών δομής του.

Η επιλογή της νέας χρήσης έχει ως βασική αρχή την ανάδειξη του χαμάμ σε συνδυασμό με τη συνύπαρξη των υπόλοιπων κτισμάτων και της ζωής του μετοχίου. Οι χώροι του χαμάμ συντηρούνται και δέχονται σωστικές επεμβάσεις ώστε να αναδειχθεί το μνημείο και να είναι επισκέψιμο.

Η πρόταση αποκατάστασης στοχεύει στην ανάδειξη του χαμάμ σε χώρο τεκμηρίωσης της κατασκευής και λειτουργίας των Οθωμανικών λουτρών με σεβασμό στην αυθεντική του μορφή. Προτείνεται η αποκατάσταση του μνημείου με τις ελάχιστες δυνατές χειρονομίες στον χώρο, καθιστώντας παράλληλα κάθε νέα επέμβαση διακριτή μέσω του νέου υλικού

³⁸ Καλάγη Α., Μιλιτιάδου Α., Βιντζηλαίου Ε., Ενέματα υδραυλικής ασβέστου για την επισκευή ιστορικών κατασκευών, 1^ο Πανελλήνιο συνέδριο δομικών υλικών και στοιχείων, ΤΕΕ, Αθήνα, 21-23, 2008

που επιλέγεται, του μετάλλου. Η πλάτη που έχει το μνημείο σήμερα χωρίς την οποιαδήποτε επέμβαση είναι ζητούμενο να αναδειχθεί και να συντηρηθεί.

Πρόκειται για ένα πολύ μικρό μνημείο σε μέγεθος, του οποίου η αξία είναι πολυδιάστατη και αποτελεί μέρος μιας σπουδαίας ιστορικής περιόδου. Η Οθωμανική αρχιτεκτονική είναι μέρος της ιστορίας μας και οφείλουμε να την προστατεύουμε και να την αναδεικνύουμε.

ΣΤ. Βιβλιογραφία

Goodwin G., *A history of Ottoman Architecture*, Thames & Hudson, London, 1971

Kuban D., *Ottoman Architecture*, Antique Collectors club, 2010

Ανδρούδης Π., *Η πρώτη οθωμανική τέχνη και αρχιτεκτονική στην Ελλάδα 14ος – 16ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη, 2016

Κανετάκη, Ε. Ι., *Οθωμανικά λουτρά στον Ελλαδικό χώρο*, Αθήνα: Τ.Ε.Ε., 2004

Κουτελάς Μ. Ι., « *Λουτρικές εγκαταστάσεις πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Κάλυμνο και στην Τέλενδο* », *Καλυμνιακά Χρονικά, Καλυμνιακά, Τόμος ΙΘ, Κάλυμνος*, 2011

Καλάγρη Α., Μιλτιάδου Α., Βιντζηλαίου Ε., *Ενέματα υδραυλικής ασβέστου για την επισκευή ιστορικών κατασκευών*, 1^ο Πανελλήνιο συνέδριο δομικών υλικών και στοιχείων, ΤΕΕ, Αθήνα, 21-23, 2008

Καλλιανίδη, Θ., *Οι ατμοσφαιρικοί χώροι των λουτρών – Σημερινά Μουσεία*, Πτυχιακή Εργασία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Βόλος, 2005

Μανούσας Μ., « *Μουρνιές – Μετόχι Λουρδάς* », *Διαδρομές, Χανιώτικα νέα*, 17 Ιανουαρίου 2009

Μπρουσκάρη Ε. (Επιμ.), *Η Οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Υπουργείο Πολιτισμού Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα, 2009

Νουκάκης Α., Μπαμπάλου – Νουκάκη Μ., *Μελέτη ανάδειξης αγροτικών συγκροτημάτων – μετοχιών και παραδοσιακών οικισμών του δήμου Ελ.Βενιζέλου*, Ελληνική Δημοκρατία Περιφέρειας Κρήτης, Αθήνα, 2009

Στεφανίδου Α. (Επιμ.), *Η συντήρηση και η αποκατάσταση των οθωμανικών μνημείων στην Ελλάδα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2009

Στεφανίδου Α., « *Το χαμάμ στην Ελλάδα: τύποι και εξέλιξη τους* », *Χολέβας Ν.Θ., Μαρμαράς Ε.Β., Καραβασίλη Μ.Ν., (Επιμ.), Στο τέλος του χρόνου, Τιμητικός τόμος για τον ακαδημαϊκό – καθηγητή Γεώργιο Π. Λάββα*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2004, σσ.85 – 109

Χατζητρύφωνος Ε., « *Οθωμανικό λουτρό στην Απολλωνία της Βόλβης* », *Μακεδονικά*, Τόμος 26, Θεσσαλονίκη, 1986, σσ. 139-167

Ηλεκτρονικές πηγές

<https://www.cnn.gr/style/politismos/story/278729/xania-to-palio-xamam-egine-aithoysa-texnis> (3/10/201)

http://geoservice.gr/?attachment_id=256 (3/10/201)

<https://www.ifostudio.com/hamam-kastelorizo-gr> (6/10/21)

<https://www.dailysabah.com/history/2018/06/19/seljuk-bath-restored-in-the-city-of-gladiators> (6/8/2021)

<https://www.ynmteba.gr/espa/xamam> (6/8/2021)

<https://english.elpais.com/arts/2021-02-17/12th-century-bathhouse-uncovered-in-spanish-bar.html> (14/10/2021)

<https://www.europeanheritageawards.eu/winners/omeriye-ottoman-baths-nicosia/>
9/10/2021

<https://www.europeanheritageawards.eu/winners/kilic-ali-pasa-hamam-istanbul/>
(11/10/21)

<https://s3.us-east-1.amazonaws.com/media.archnet.org/system/publications/contents/10774/original/DTP103159.pdf?156103627> (14/10/2021)

<https://menafn.com/1100402639/Azerbaijani-president-first-lady-view-restoration-and-conservation-work-carried-out-in-part-of-Icherisheher> (30/11/21)

<https://www.thematis.ch/projets/site-archeologique-cathedrale-st-pierre-geneve/>
(21/11/21)

<https://www.geneve.com/en/attractions/archaeological-site-of-st-peter-s-cathedral>
(21/11/21)

<http://www.redfundamentos.com/blog/es/obras/detalle-523/> (7/12/21)

Ζ. Πίνακας Εικόνων

Εικόνα 1: κατά μήκος τομή Οθωμανικού Λουτρού στην Απολλωνία της Βόλβης.....	5
Εικόνα 2: “Hamam Pleasure”, Enderûnlu Fâzil, 18 ^ο αιώνα.....	5
Εικόνα 3: σχεδιαστική απεικόνιση του τρόπου λειτουργίας του υπόκαυστου συστήματος για τη θέρμανση των δαπέδων και των τοίχων των λουτρών. Τα σχέδια, στα οποία έχουν γίνει τροποποιήσεις προέρχονται από το βιβλίο: Gaselli Giovanni, <i>Αναζητώντας την Πομπηία</i> , Αθήνα 2002, σσ.26-7	6
Εικόνα 4: κάτω μέρος της κατασκευής του ζεστού χώρου. Φαίνονται: οι σωλήνες ζεστού και κρύου νερού, τα κανάλια του ζεστού αέρα, τα υπόκαυστα.....	7

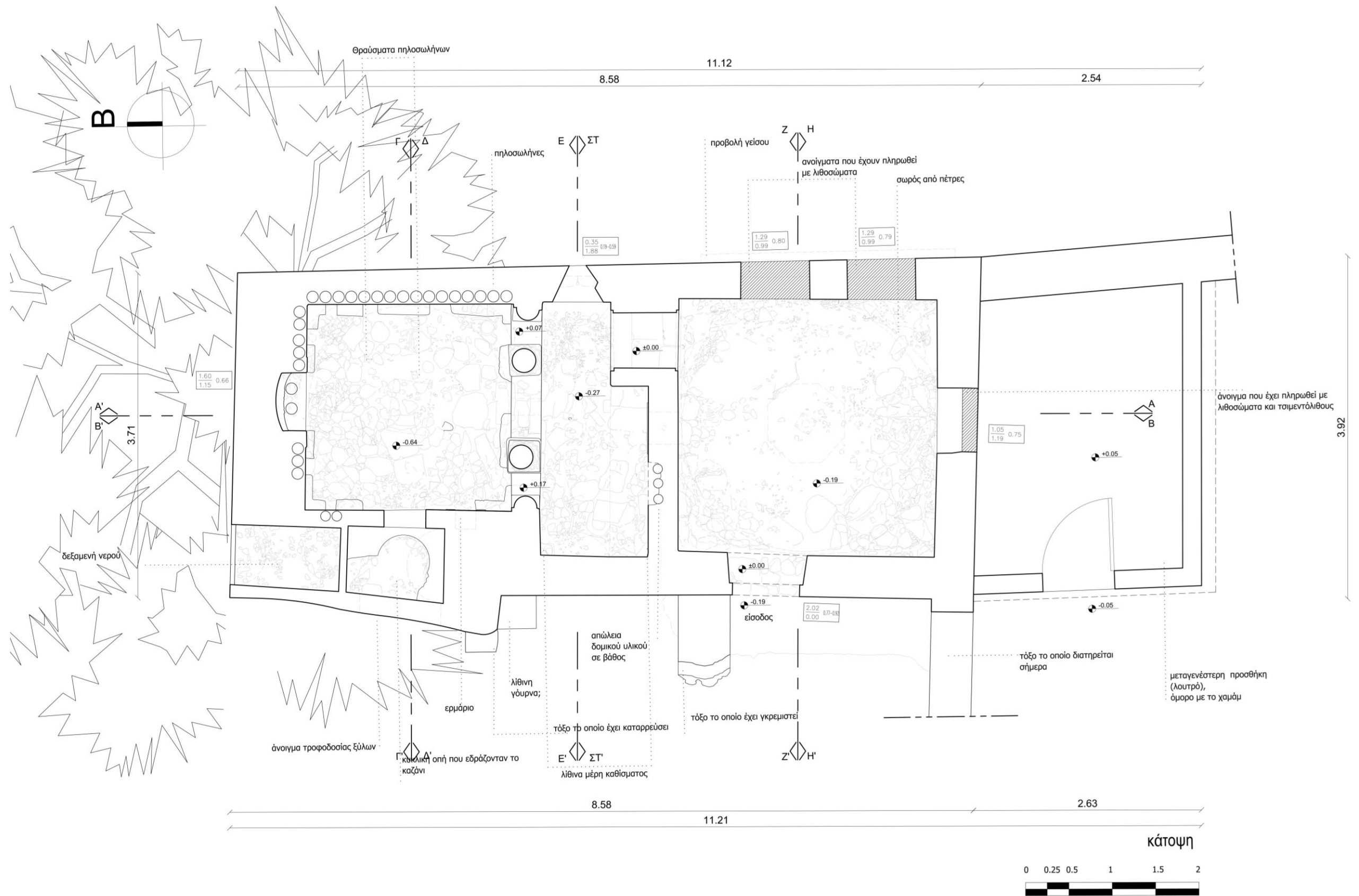
Εικόνα 5: τοποθεσία μνημείου σε σχέση με το λιμάνι της Σούδας και την Πόλη των Χανίων	8
Εικόνα 6: τοποθεσία μνημείου με κοντινά τοπόσημα στην περιοχή των Μουρνιών	9
Εικόνα 7: χάρτης καταγραφής μετοχιών του Δήμου Αγ. Βενιζέλου	10
Εικόνα 8: αεροφωτογραφία 13/03/21, Προσωπικό αρχείο	11
Εικόνα 9: χαρακτηρισμός υπό μελέτη μετοχίου ως διατηρητέο στην εφημερίδα της κυβερνήσεως	11
Εικόνα 10: σκαρίφημα του μετοχίου	12
Εικόνα 11: είσοδος στο μετόχι, εξωτερική και εσωτερική άποψη	12
Εικόνα 12: άποψη της αυλής από το τόξο εισόδου του χαμάμ	13
Εικόνα 13: απόψεις υπαίθριου χώρου μετοχίου	13
Εικόνα 14: επέμβαση ελαιτριβείου με εκτοξευόμενο σκυρόδεμα	13
Εικόνα 15: α) είσοδος για το χαμάμ, β) νότια άποψη χαμάμ, γ) άποψη ελαιτριβείου	14
Εικόνα 16: α) τόξο εισόδου μέσα από τον αύλειο χώρο του χαμάμ, β) εναέρια άποψη εισόδου χαμάμ	14
Εικόνα 17: διαγραμματική κάτοψη και τομή οργάνωσης των χώρων του χαμάμ	15
Εικόνα 18: μεταγενέστερο λουτρό σε μεσοτοιχία με το χαμάμ	15
Εικόνα 19: α, β) νότιες απόψεις ψυχρού χώρου, γ) λεπτομέρεια στο κλειδί του θόλου του ψυχρού χώρου	16
Εικόνα 20: α) εσωτερική ανατολική άποψη ψυχρού χώρου, β) εσωτερική νότια όψη ψυχρού χώρου	16
Εικόνα 21: λεπτομέρειες ενδιάμεσης διπλής πόρτας	17
Εικόνα 22: α) άποψη από νότια πλευρά θερμού χώρου προς την βόρεια, β) άποψη ενδιάμεσου χώρου, γ) άποψη οροφής ενδιάμεσου χώρου	17
Εικόνα 23: α) άνοιγμα νότιου τοίχου ψυχρού χώρου, β1) άνοιγμα ενδιάμεσου χώρου πάνω από το καθιστικό, β2) άποψη ίδιου ανοίγματος από τον ψυχρό χώρο	18
Εικόνα 24: νότια άποψη θερμής αίθουσας	18
Εικόνα 25: α) εξωτερική άποψη της δεξαμενής, β) εσωτερική άποψη της δεξαμενής σε πρώτο πλάνο και σε δεύτερο ο χώρος με το καζάνι, γ) εξωτερική δυτική άποψη, δ1,2) άνοιγμα τροφοδοσίας ξύλων το οποίο έχει κλείσει με ξύλα	19
Εικόνα 26: α) άνοιγμα θερμού χώρου το οποίο επικοινωνεί με την δεξαμενή του ζεστού νερού, β) άνοιγμα από το οποίο περνούσε ο καπνός από την καύση των ξύλων στον θερμό χώρο	20
Εικόνα 27: α) κενά υποκαύστων κάτω από τους κίονες, β) κενά υποκαύστων στην τοιχοποιία ώστε να περνάει ο καπνός μέσα στους πηλοσωλήνες	20
Εικόνα 28: μέρος διασωθέντος τελικού δαπέδου με την μαρμάρινη τελική στρώση	21
Εικόνα 29: καπνοδόχοι στον χώρο της δεξαμενής	22
Εικόνα 30: α) εσωτερική ανατολική όψη θερμού χώρου, β1,2) απόψεις πηλοσωλήνων στο εσωτερικό της τοιχοποιίας	22
Εικόνα 31: α) δίκτυο πηλοσωλήνων σε κάτοψη, β) μέρος πηλοσωλήνα στην τοιχοποιία του χώρου του καζανιού	23
Εικόνα 32: σχέδιο με οικοδομικές – κατασκευαστικές φάσεις χαμάμ σε κάτοψη και άνοψη	23
Εικόνα 33: ανατολική όψη χαμάμ και ανατολικού τοιχίου μετοχίου	24
Εικόνα 34: απόψεις της εισόδου του χαμάμ σε δύο χρονικές περιόδους 1996 και 2021	24
Εικόνα 35: πλάκα σκυροδέματος πάνω από την είσοδο του χαμάμ	25

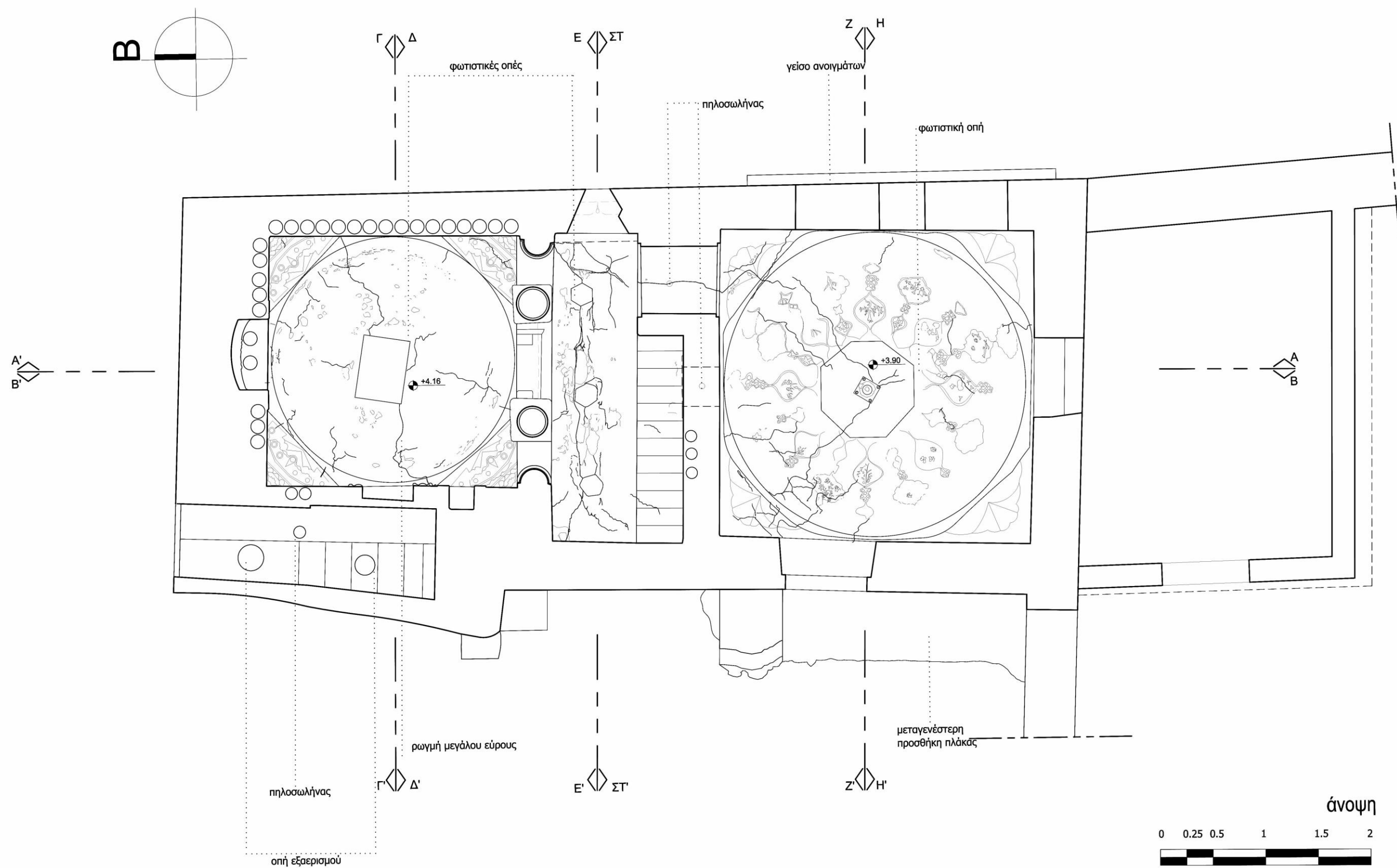
Εικόνα 36: α) νότια τοιχοποιία ενδιάμεσου χώρου, β) κοντινή λήψη πηλοσωλήνων συγκεκριμένης τοιχοποιίας με εμφανή τα πάχη των κονιαμάτων, γ) εσωτερική βόρεια όψη, ασβεστώματα τοιχοποιίας	25
Εικόνα 37: Bey Hamam, Θεσσαλονίκη.....	26
Εικόνα 38: α) φωτιστική οπή ψυχρού χώρου, β) φωτιστικές οπές ενδιάμεσου χώρου, γ) άποψη θόλου ψυχρού χώρου.....	27
Εικόνα 39: στιγμιότυπο από την διαδικασία αποτύπωσης, 13/03/21	27
Εικόνα 40: α) αποτύπωση με το laser scanner στον ψυχρό χώρο, β) αποτύπωση με το laser scanner στον ψυχρό χώρο με την χρήση των λεντοταινιών	28
Εικόνα 41: στιγμιότυπα κατά την φωτογραμμετρική αποτύπωση με την φωτεινή πηγή που χρησιμοποιούνταν για τις λήψεις καθώς και την χρωματική παλέτα για την πραγματική απεικόνιση των χρωμάτων.....	29
Εικόνα 42: στιγμιότυπο φωτογραμμετρίας στον ψυχρό χώρο πάνω στην σκάλα με υποβοηθούμενο φωτισμό από κάτω και από μπροστά	29
Εικόνα 43: Ορθοφωτογραφία κάτοψης.....	29
Εικόνα 44: Ορθοφωτογραφία διαμήκους τομής	30
Εικόνα 45: λήψεις μη επανδρωμένου σκάφους, 13/03/21	30
Εικόνα 46: απώλεια δομικού υλικού στον ενδιάμεσο χώρο του χαμάμ, εσωτερική ανατολική όψη	30
Εικόνα 47: παθολογία στην άνοψη του χαμάμ.....	32
Εικόνα 48: παθολογία σε διαμήκη τομή ΑΑ	32
Εικόνα 49: παθολογία σε εκάρσια τομή	33
Εικόνα 50: παθολογία σε διαμήκη τομή ΒΒ.....	33
Εικόνα 51: επανάχρηση χαμάμ ως μουσική σκηνή στην Αθήνα	34
Εικόνα 52: επανάχρηση χαμάμ ως κατάστημα ρούχων στα Χανιά	35
Εικόνα 53: εξωτερική άποψη του καταστήματος στα Χανιά	35
Εικόνα 54: επανάχρηση χαμάμ σε εκθεσιακό χώρο στα Χανιά.....	36
Εικόνα 55: ραντάρ διείσδυσης εδάφους, χαμάμ Καστελόριζο	37
Εικόνα 56: απόψεις από την αποκατάσταση του χαμάμ στο Καστελόριζο.....	37
Εικόνα 57: κάτοψη και τομή χαμάμ στο χαμάμ Καστελόριζου	37
Εικόνα 58: εξωτερική άποψη χαμάμ, Καστελόριζο	38
Εικόνα 59: αποκατάσταση χαμάμ στην Στρατονίκη	38
Εικόνα 60: αποκατάσταση χαμάμ στην Μήθυμνα της Λέσβου	39
Εικόνα 61: επανάχρηση χαμάμ σε μπαρ στην Σεβίλλη.....	40
Εικόνα 62: αποκατάσταση χαμάμ Omeriye στην Λευκωσία	42
Εικόνα 63: αποκατάσταση χαμάμ στην Μίλητο, Συγκρότημα Ilyas Bey.....	43
Εικόνα 64: στιγμιότυπα από βίντεο περιήγησης στο Ilyas Bey από το διαδίκτυο	44
Εικόνα 65: αποκατάσταση χαμάμ Kiliç Ali Paşa στην Κωνσταντινούπολη, εσωτερικές απόψεις	45
Εικόνα 66: αποκατάσταση χαμάμ Kiliç Ali Paşa στην Κωνσταντινούπολη, εξωτερικές απόψεις	45
Εικόνα 67: αίθουσα παρουσιάσεων στο χαμάμ, συντήρηση τοιχογραφιών στο Shahi Hammam στο Πακιστάν	46
Εικόνα 68: κεντρικός θάλαμος του χαμάμ με αποκατεστημένες τοιχογραφίες, Shahi Hammam, Λαχόρη, Πακιστάν	47

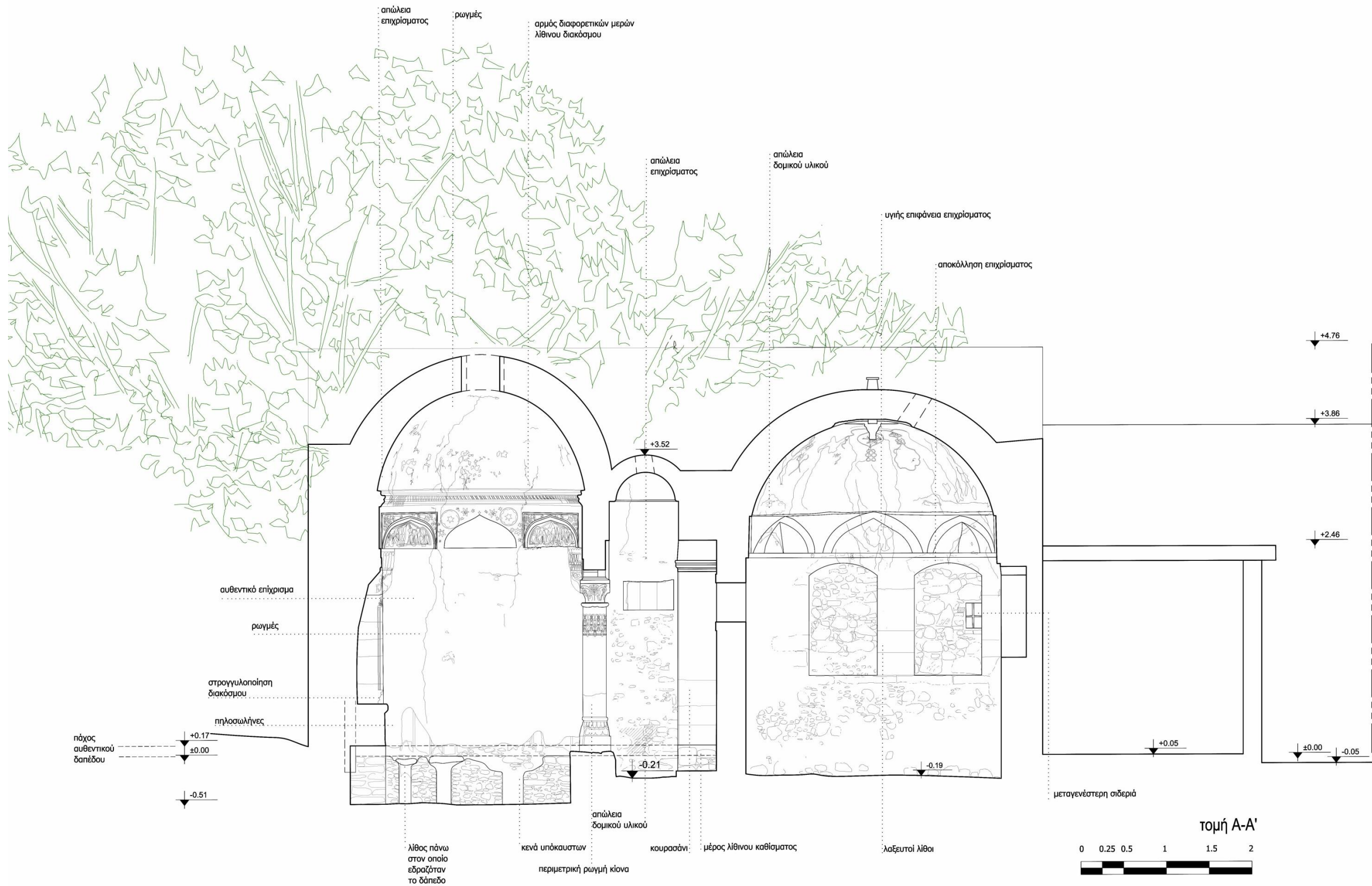
Εικόνα 69: Ανασκαφή του συστήματος θέρμανσης χαμάμ, Shahi Hammam, Λαχόρη	47
Εικόνα 70: εσωτερικές απόψεις αποκατάστασης Shahi Hammam	47
Εικόνα 71: εξωτερικές απόψεις Αποκατάστασης του Yeralti hamam στο Αζερμπαϊτζάν	48
Εικόνα 72: τρόπος απεικόνισης της έκθεσης, Yeralti hamam στο Αζερμπαϊτζάν.....	49
Εικόνα 73: άποψη από την αποκατάσταση του αρχαιολογικού χώρου του Καθεδρικού ναού στην Γενεύη	49
Εικόνα 74: απόψεις της μεταλλικής πλατφόρμας και σκάλας σε σχέση με το υφιστάμενο κτίριο, Αρχαιολογικός Χώρος Καθεδρικού Ναού του Αγ. Πέτρου, Γενεύη.....	50
Εικόνα 75: κεντρικός χώρος Καθεδρικού Ναού του Αγ. Πέτρου, Γενεύη.....	50
Εικόνα 76: γενική άποψη μεταλλικών πλατφορμών στην επέμβαση, Καθεδρικός Ναός του Αγ. Πέτρου, Γενεύη.....	51
Εικόνα 77: στιγμιότυπο από το youtube, Καθεδρικός Ναός του Αγ. Πέτρου, Γενεύη	51
Εικόνα 78: οπτικοακουστική περιήγηση, Καθεδρικός Ναός του Αγ. Πέτρου, Γενεύη	51
Εικόνα 79: Illa de la Pietat, απόψεις μεταλλικής πλατφόρμας.....	52
Εικόνα 80: Illa de la Pietat, άποψη του χώρου με την μεταλλική πλατφόρμα.....	53
Εικόνα 81: Illa de la Pietat, αξονομετρική άποψη	53
Εικόνα 82: Illa de la Pietat, σχέση πλατφόρμας με υφιστάμενο δάπεδο	53
Εικόνα 83: πρόταση ανοιγμάτων, εσωτερική διπλή θύρα, άνοιγμα ψυχρού χώρου και κύρια είσοδος, από αριστερά προς τα δεξιά	59
Εικόνα 84: α) σκίτσο εσωτερικής διπλής θύρας, β) τρόπος σύνδεσης της θύρας με τον υφιστάμενο τοίχο.....	59
Εικόνα 85: πρώτα σκίτσα προσέγγισης της πλατφόρμας, διαφορετικής γεωμετρίας από την πρόταση.....	60
Εικόνα 86: σκίτσα προσέγγισης της μεταλλικής πλατφόρμας, τελική γεωμετρία	60
Εικόνα 87: σκαρίφημα, κάτοψη με πλατφόρμα	61
Εικόνα 88: κατασκευαστική λεπτομέρεια πλατφόρμας	61
Εικόνα 89: αξονομετρικό σχέδιο της πλατφόρμας στην 1/1	62
Εικόνα 90: απόψεις πλατφόρμας στον θερμό χώρο και λεπτομέρειες πατώματος	63
Εικόνα 91: α1) κάτοψη με επέμβαση και επισήμανση των δύο καθιστικών, α2) αξονομετρική απεικόνιση επέμβασης με εμφανή μόνο τον μεταλλικό σκελετό, α3) σκελετός καθιστικού, β) διαμήκης τομή στην οποία φαίνεται το κάθισμα του χαμάμ, εσωτερικά, γ, δ) κάθισμα στο εσωτερικό του χαμάμ	64
Εικόνα 92: διεργασία τοποθέτησης ενδεχόμενων πανέλων σε πρώτο στάδιο.....	65
Εικόνα 93: τοποθέτηση ενός πανέλου πριν την είσοδο στο χαμάμ	66

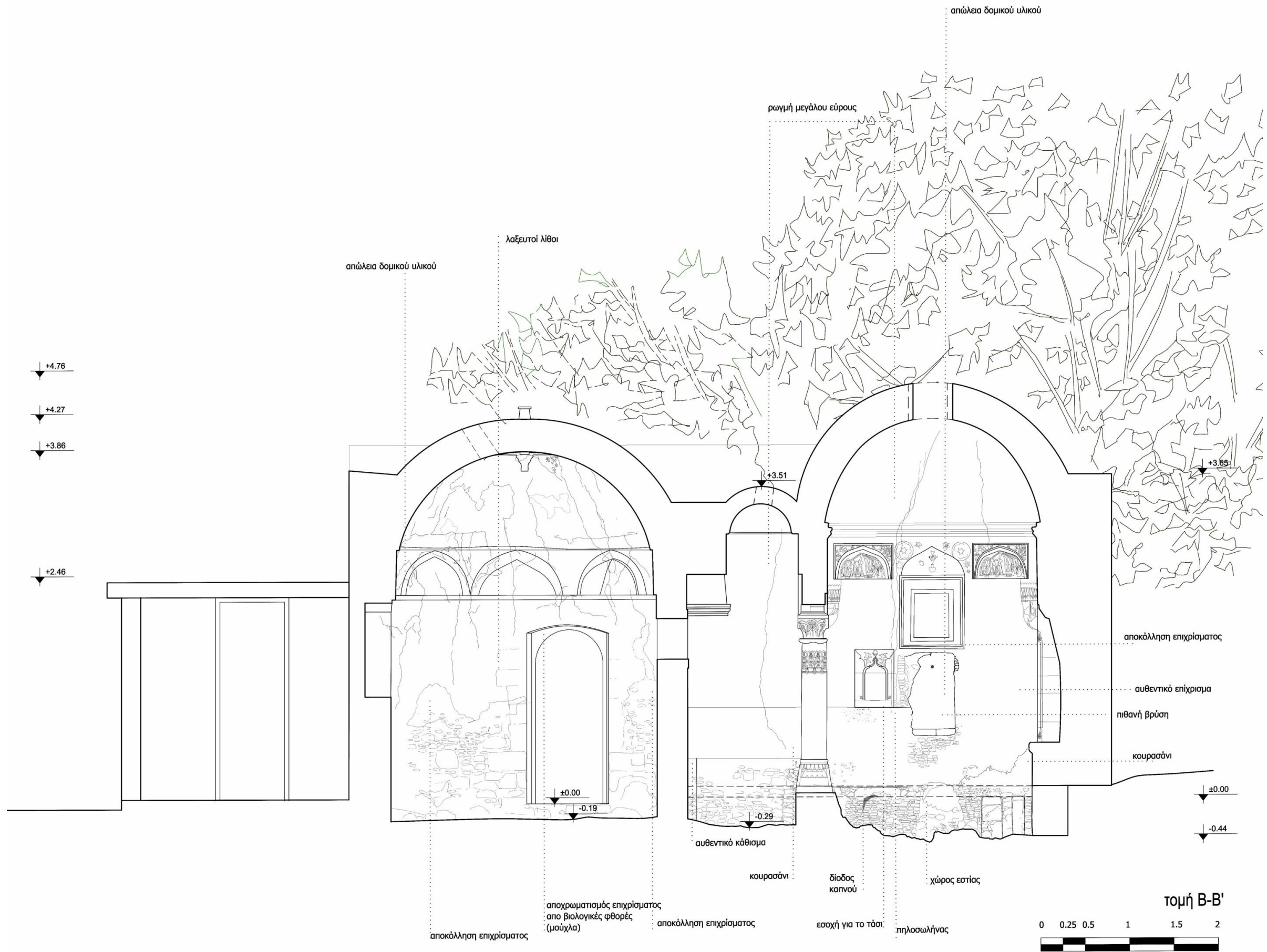
Η. Σχέδια Αποτύπωσης και πρότασης

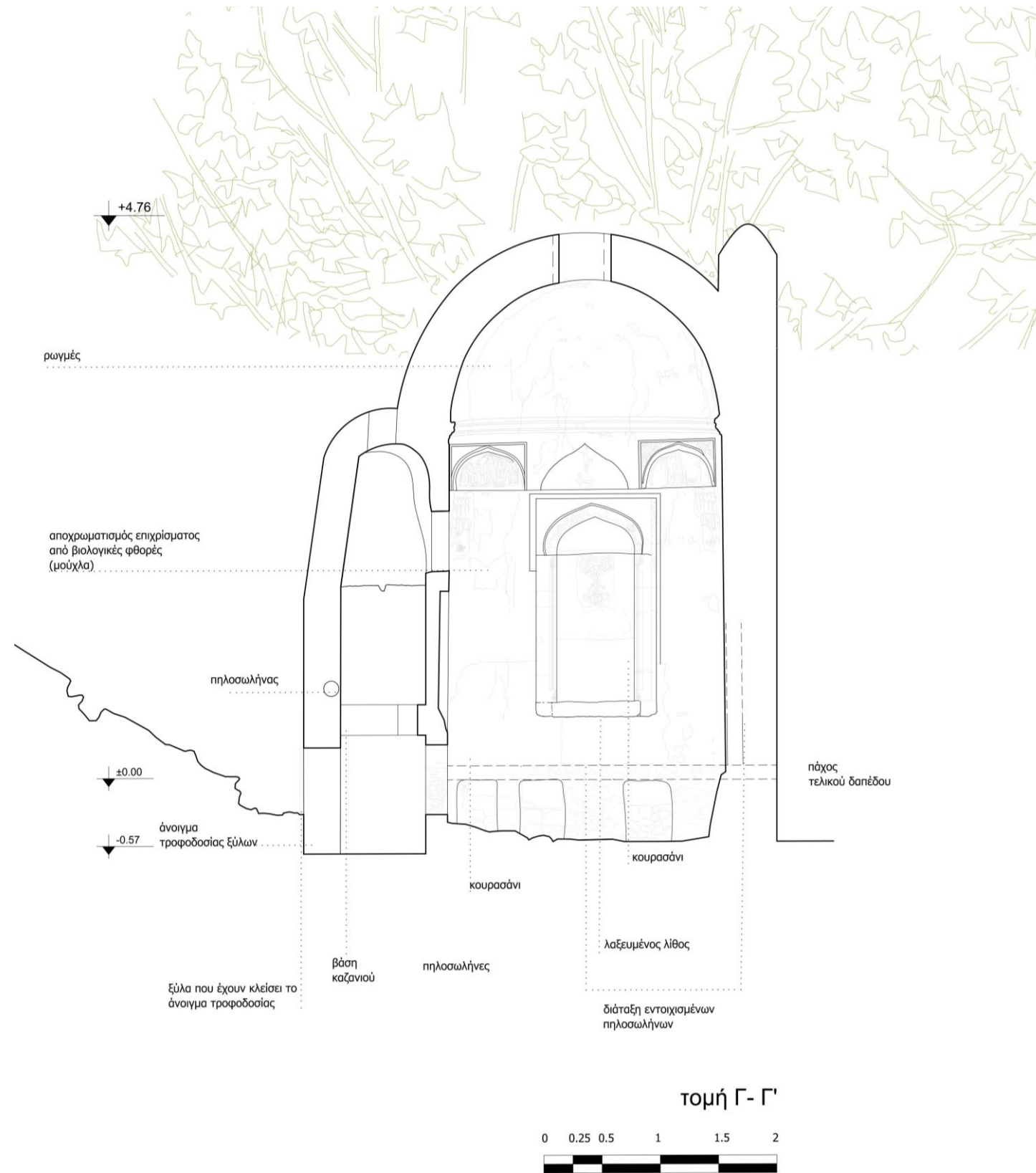

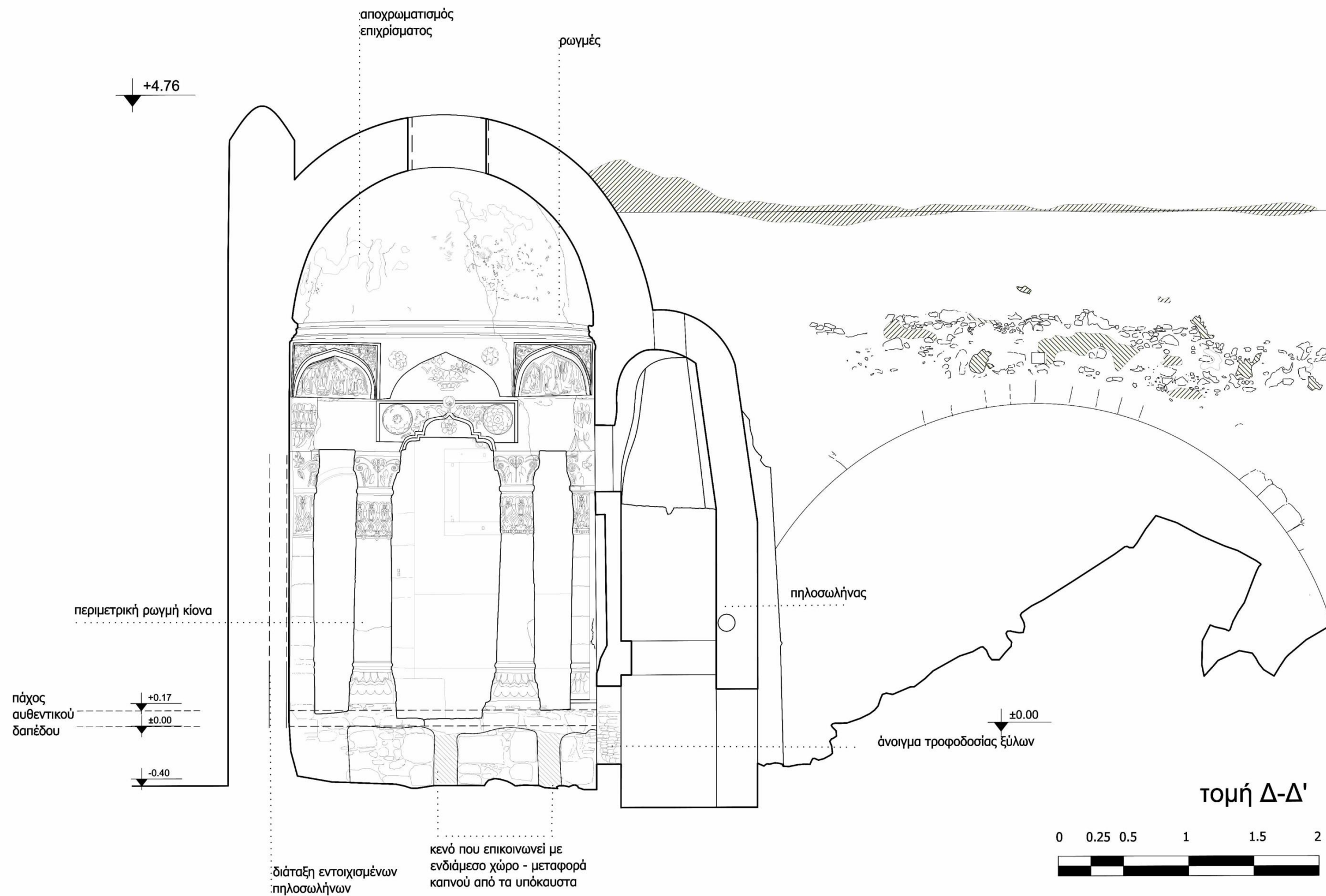

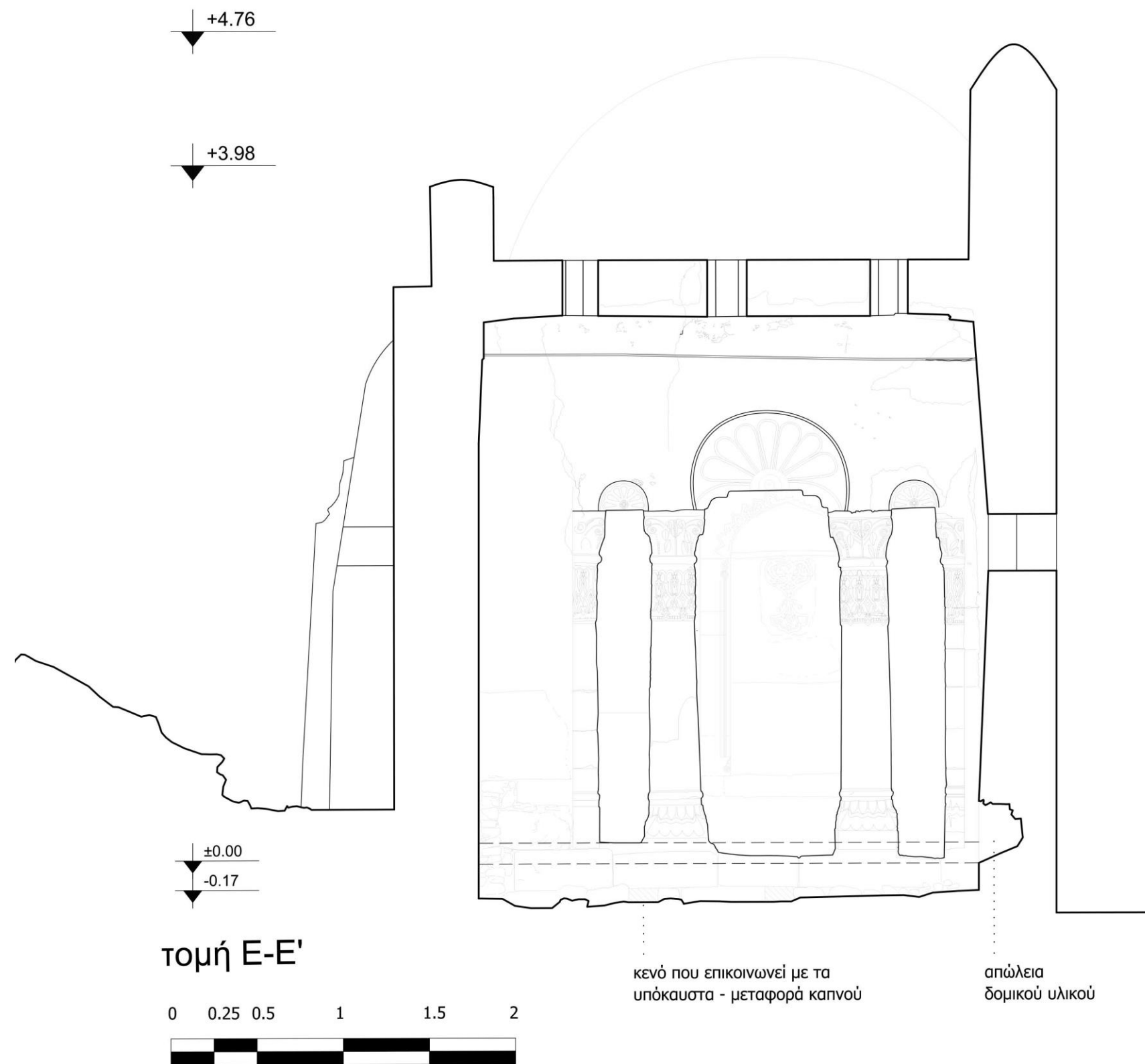

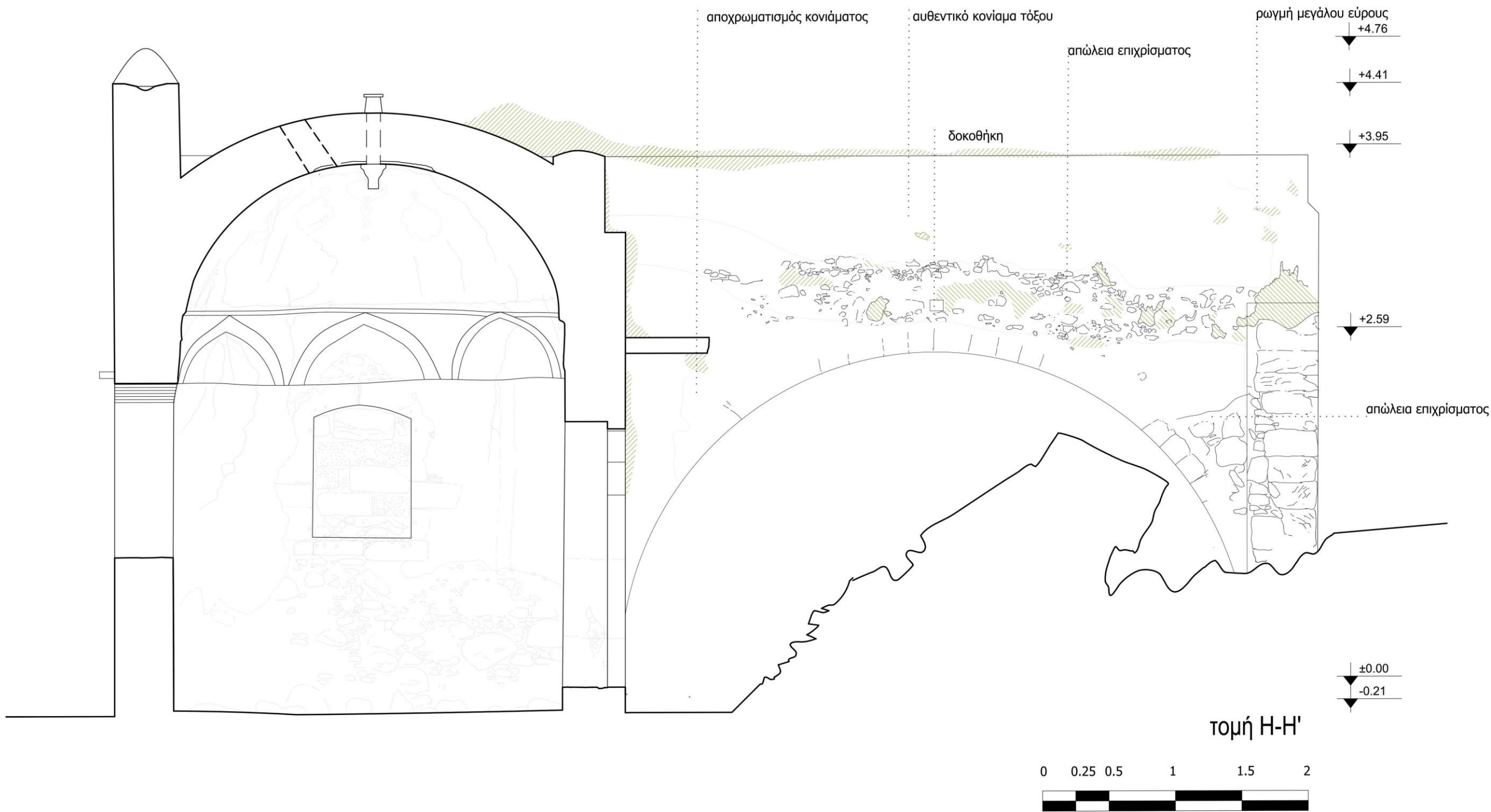

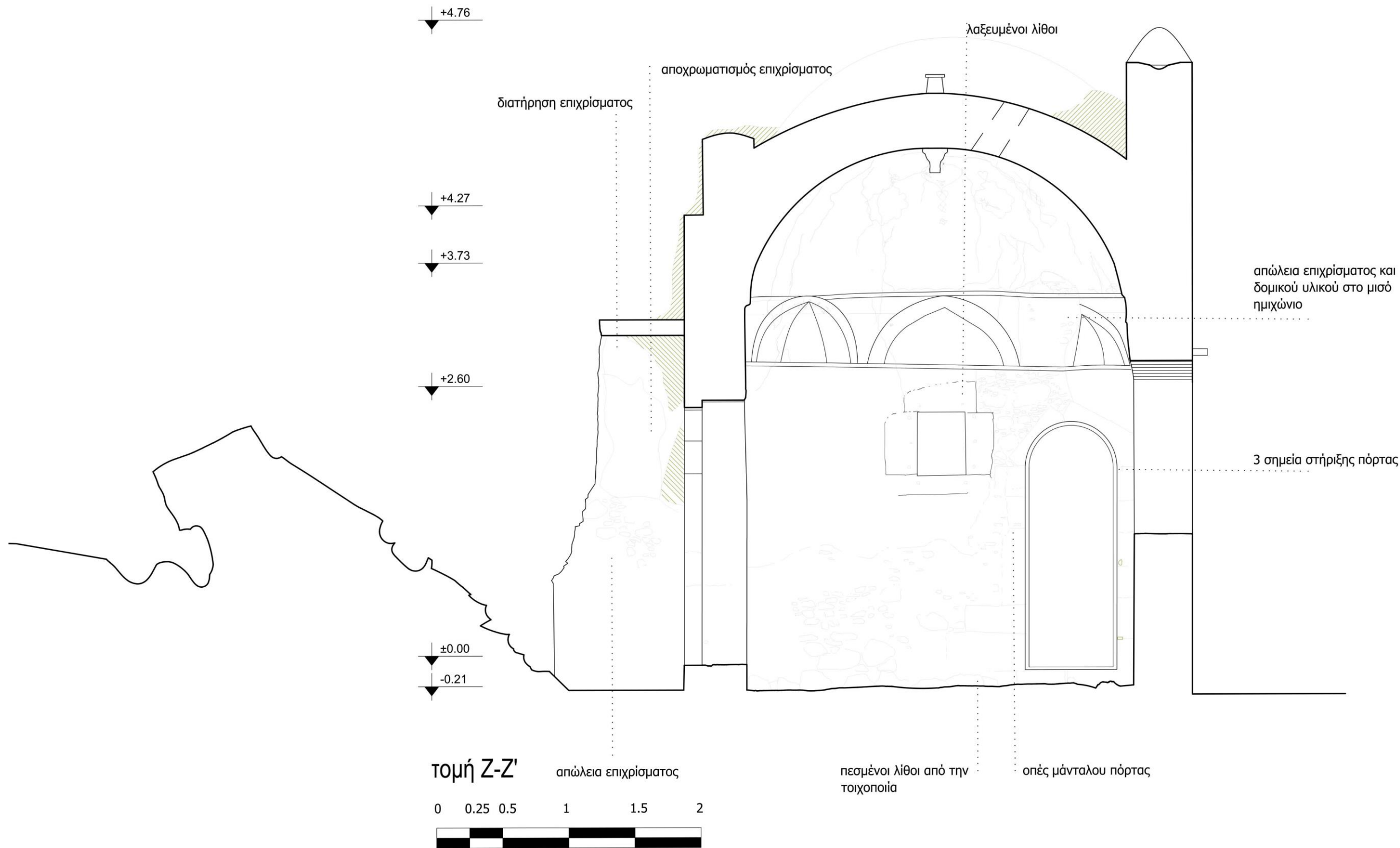

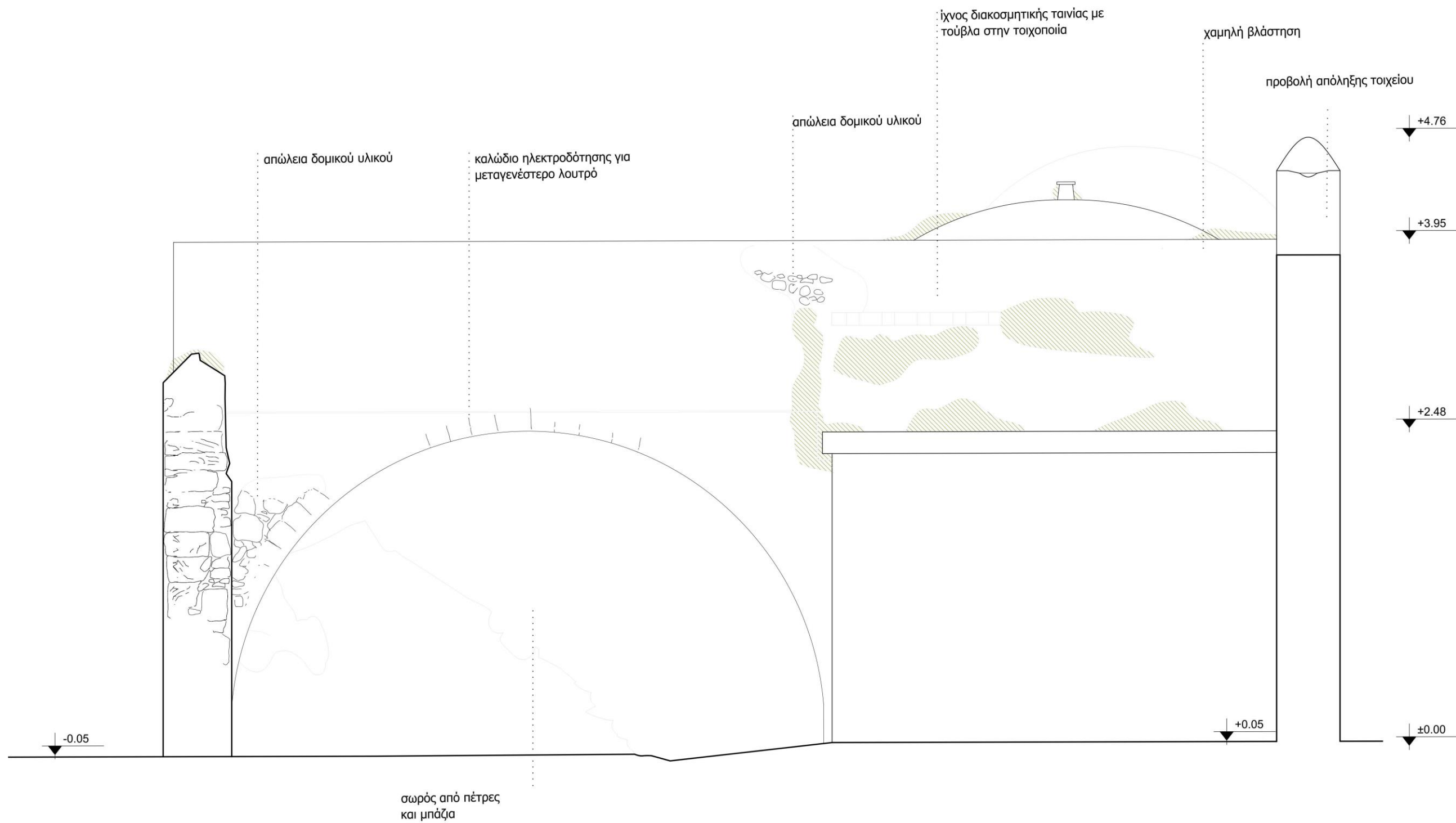

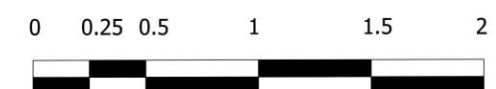

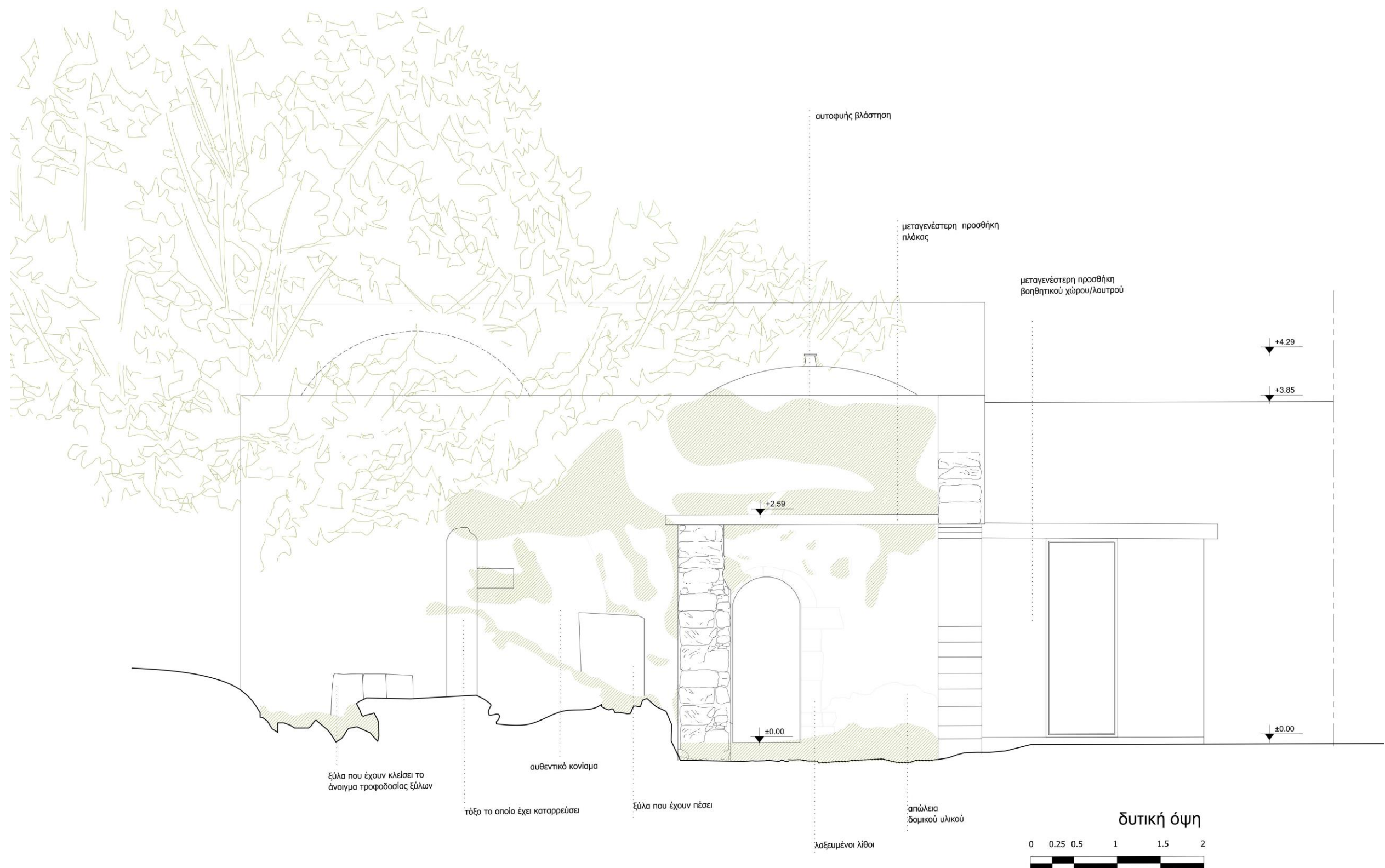

νότια όψη

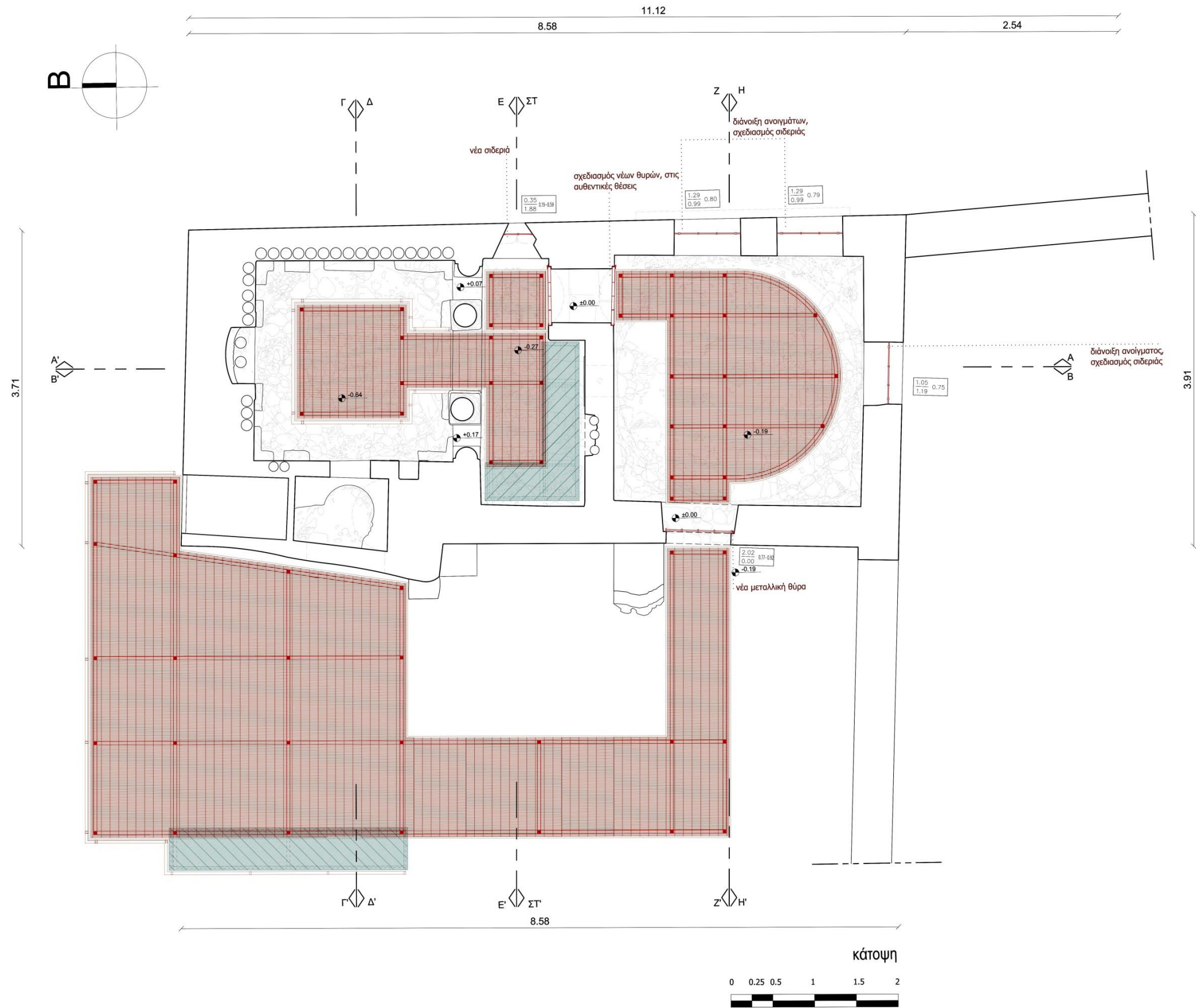

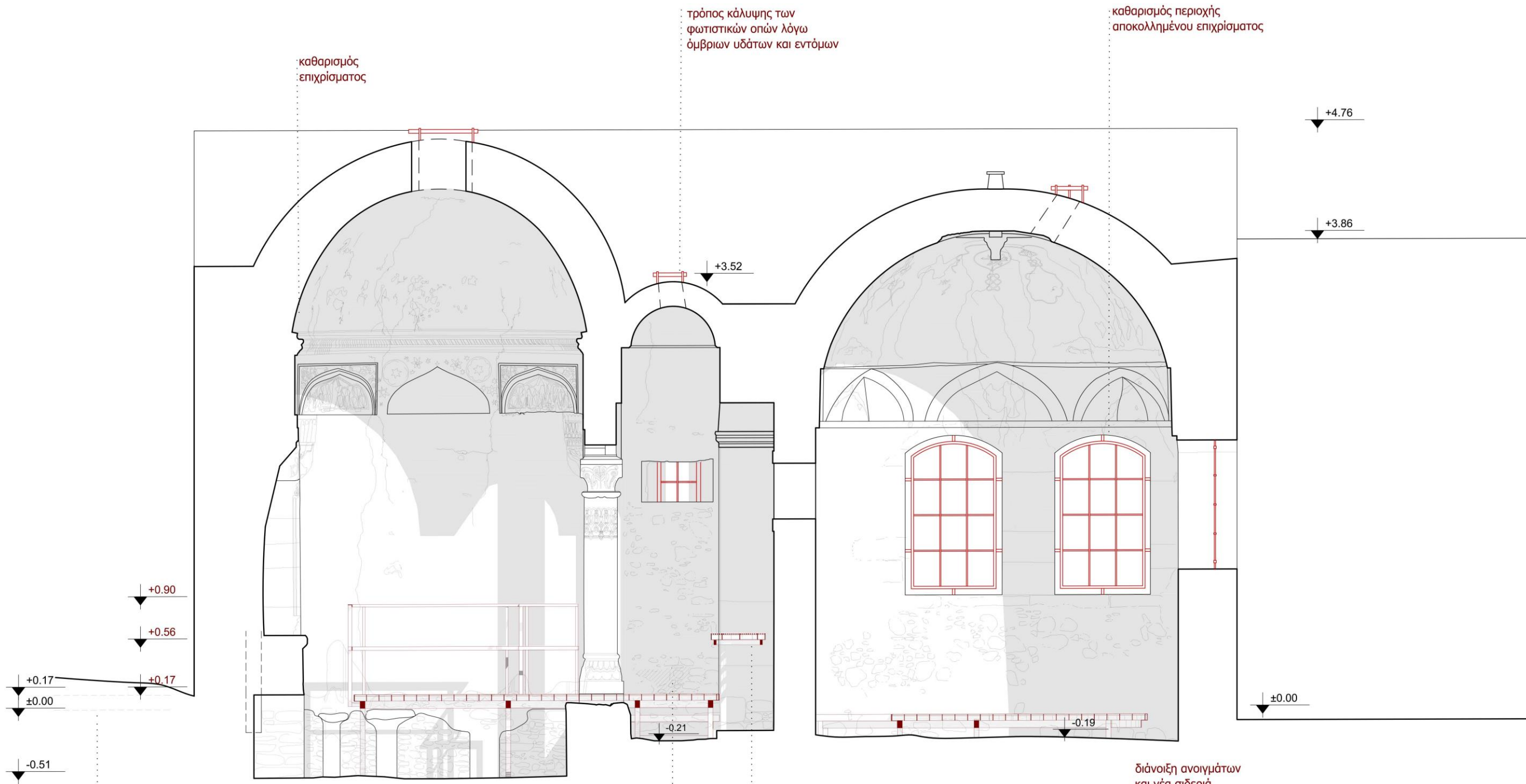

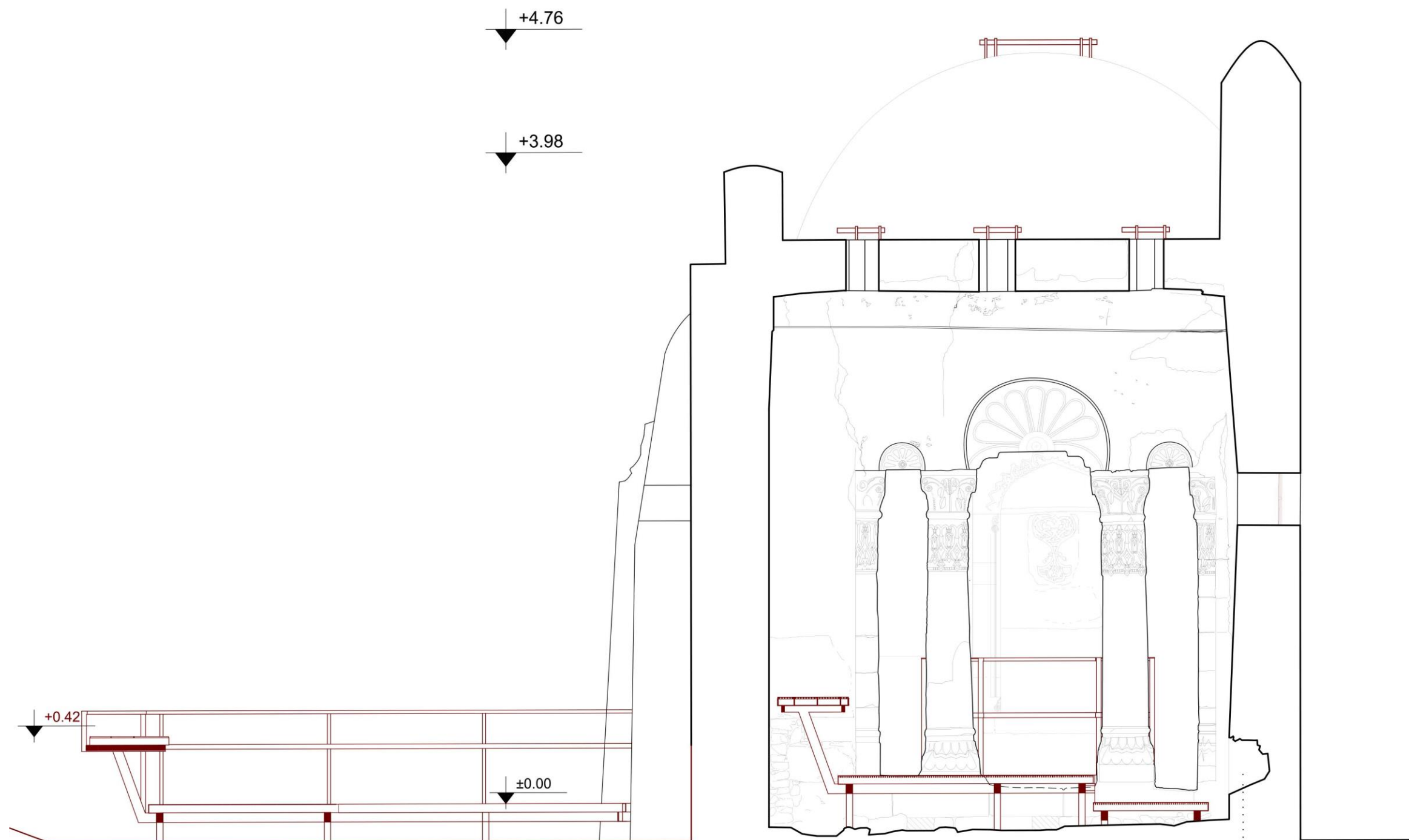

ταύτιση αυθεντικού δαπέδου με πρότασης

τομή A-A'

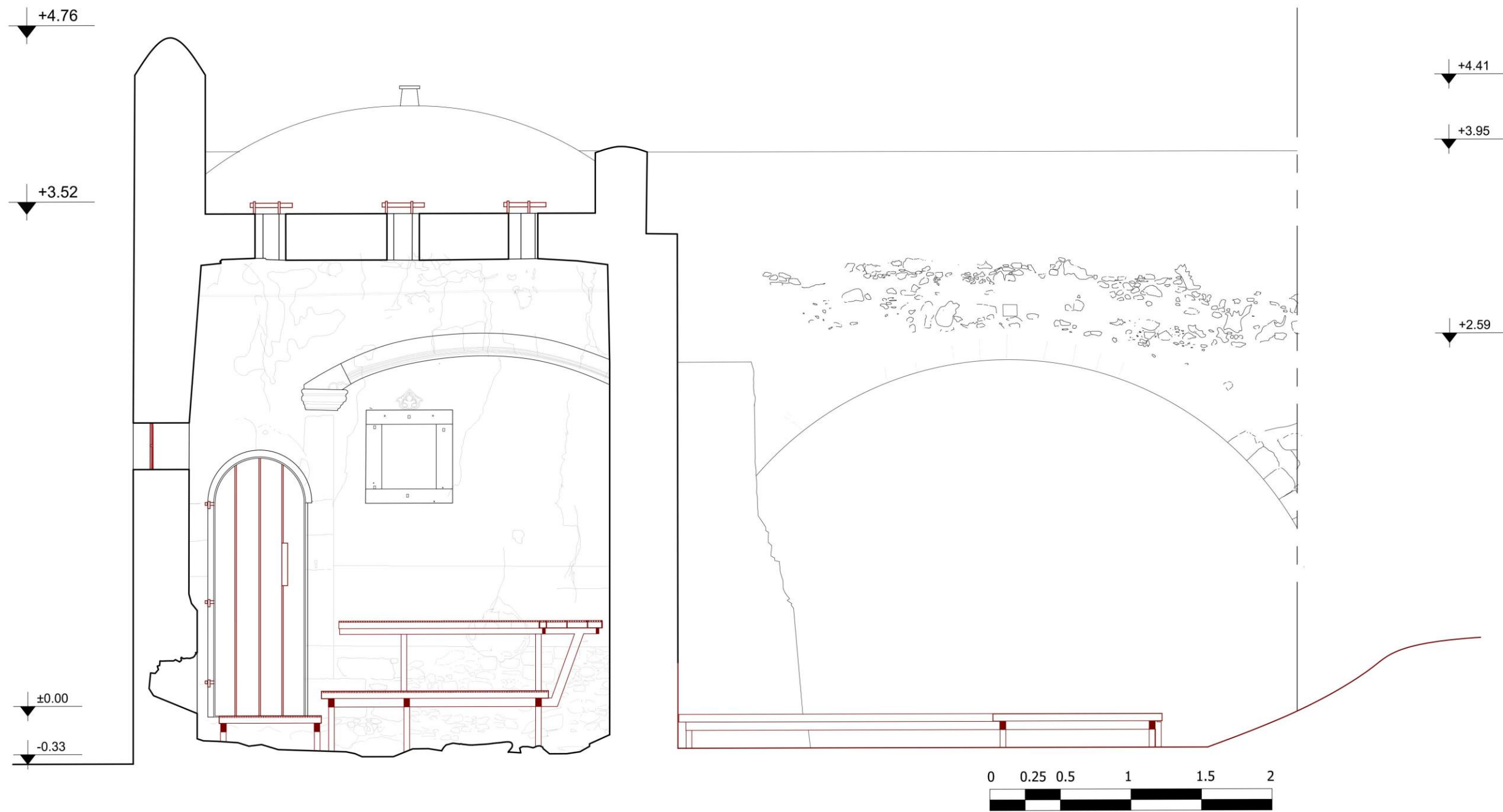

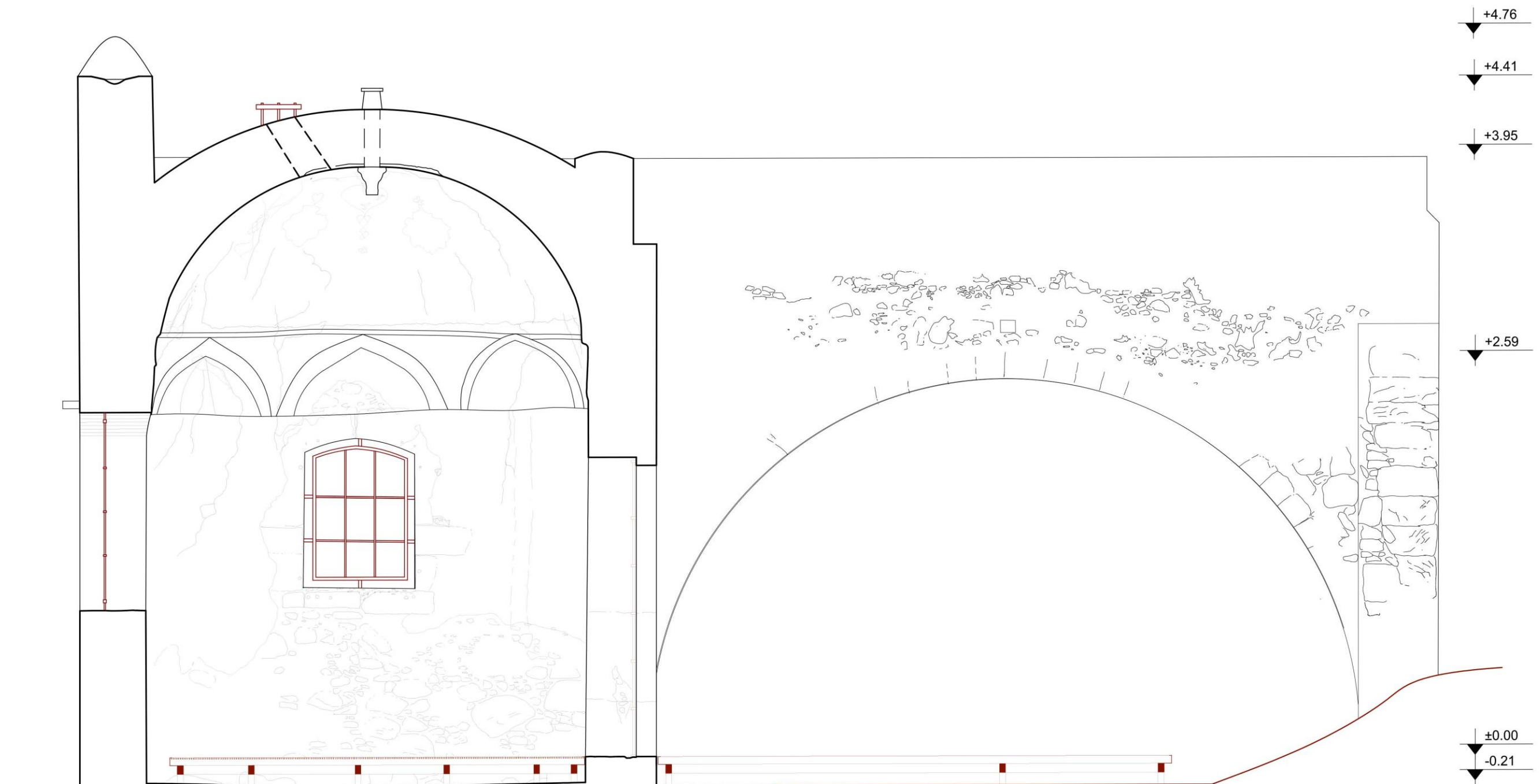
τομή Ε-Ε'

καθαρισμός και
σταθεροποίηση δομικών υλικών

τομή ΣΤ-ΣΤ'

τομή Η-Η'

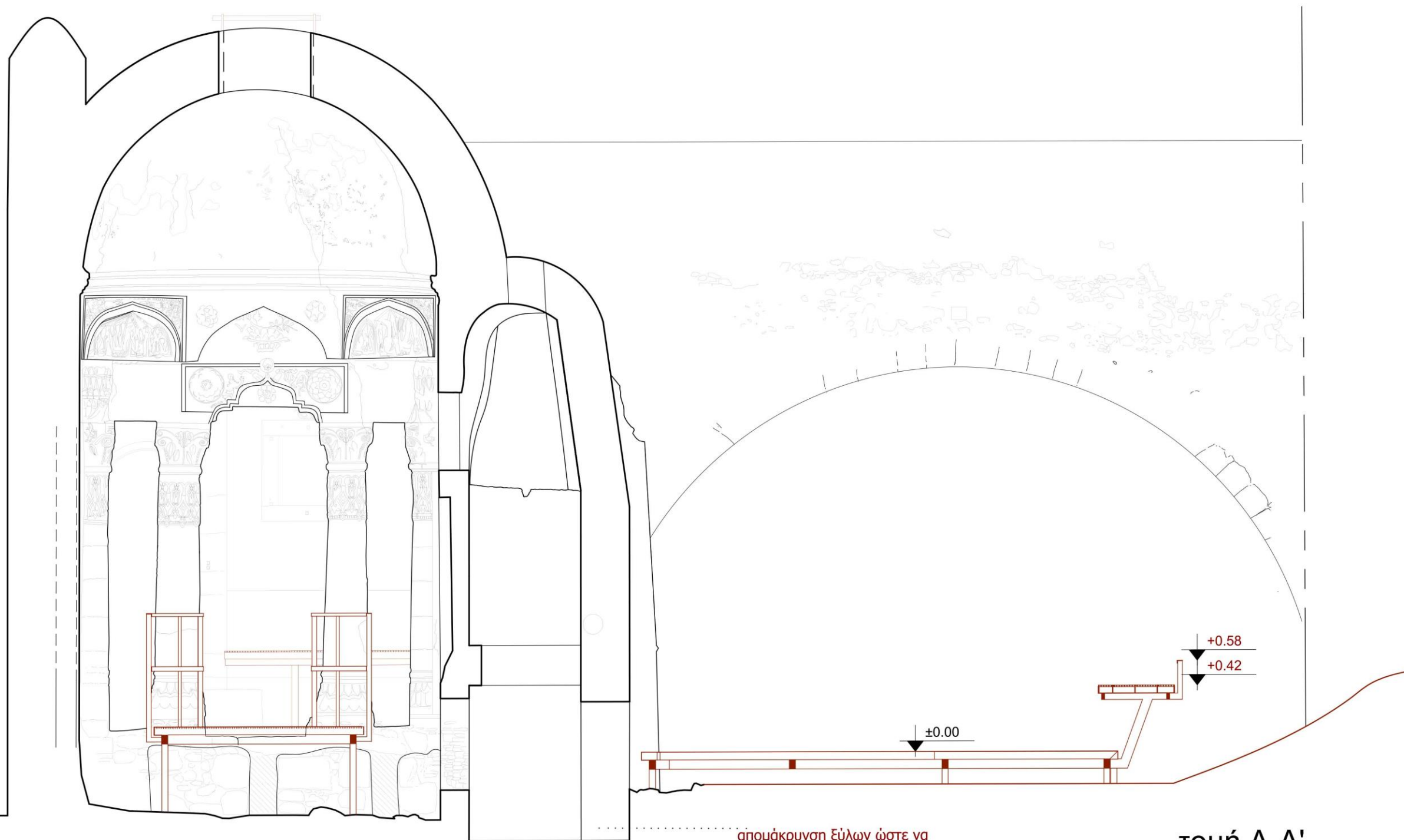

+4.76

+0.90

+0.17
±0.00

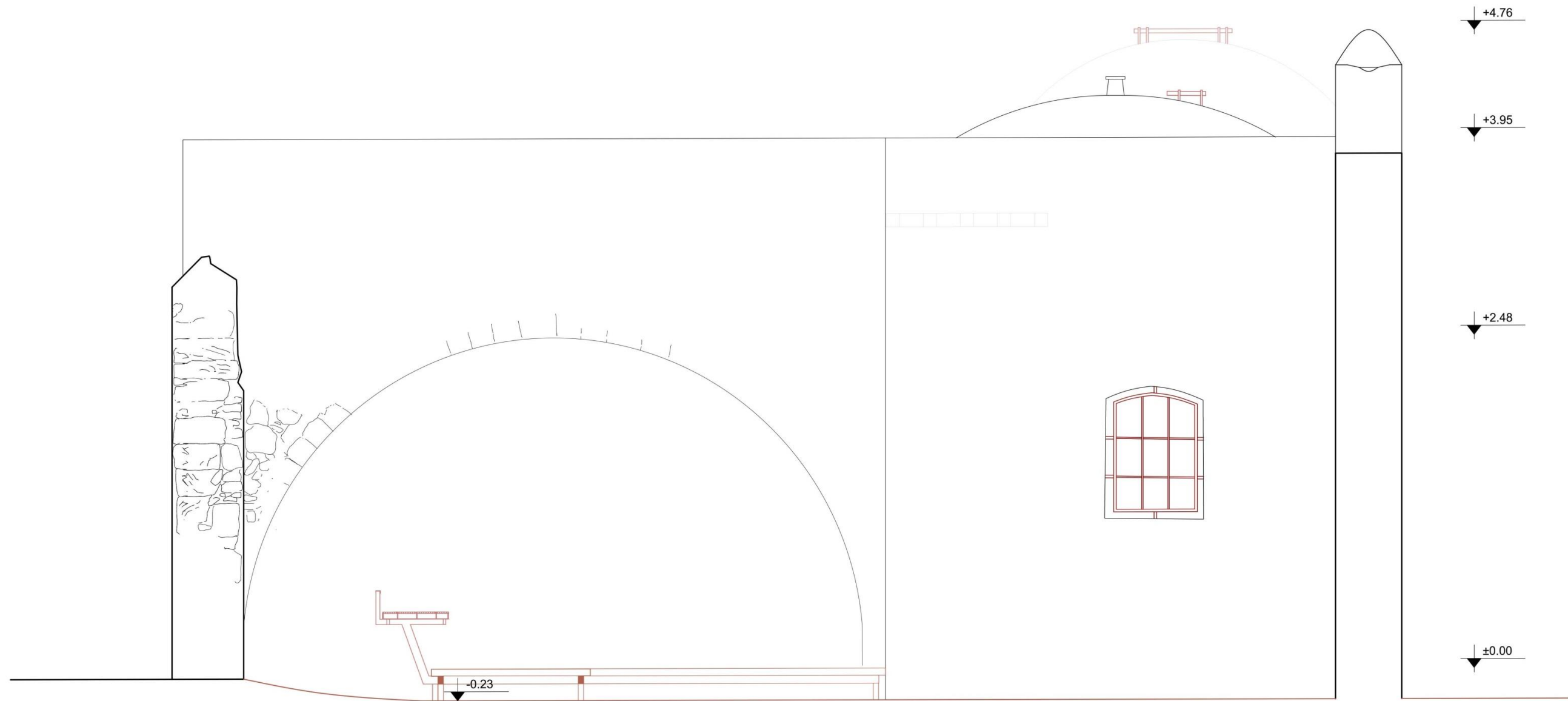
-0.40

απομάκρυνση ξύλων ώστε να
φανεί το άνοιγμα τροφοδοσίας

τομή Δ-Δ'

νότια όψη

